

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AHMED MİDHAT'IN ROMANLARI ÜZERİNDEN
GEÇ DÖNEM OSMANLI SOSYO-EKONOMİK
HAYATINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME**

**ESRA BAŞAK GÜLALİ
2501140286**

**TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. KADİR YILDIRIM**

İSTANBUL 2016



Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : ESRA BAŞAK GÜLALİ

Numarası : 2501140286

Danışman : DOÇ. DR. KADİR YILDIRIM

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT TARİHİ

Tez Savunma Tarihi : 28.12.2016

Tez Savunma Saati : 16:00

Tez Başlığı : AHMED MİTHAD'IN ROMANLARI ÜZERİNDEN GEÇ DÖNEM OSMANLI SOSYO-EKONOMİK HAYATINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. KADİR YILDIRIM		Kabul
2- YRD. DOÇ. DR. ŞEVKET KAMİL AKAR		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. KENAN DEMİR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. KAYA BAYRAKTAR	-	-
2- YRD. DOÇ. DR. YAKUP AKKUŞ	-	-

ÖZ

AHMED MİDHAT'IN ROMANLARI ÜZERİNDEN GEÇ DÖNEM OSMANLI SOSYO-EKONOMİK HAYATINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME ESRA BAŞAK GÜLALİ

Edebiyat eserleri ele aldığı dönemi objektif şekilde yansıtabilmesi nedeniyle özellikle iktisat tarihi çalışmalarına daha bütüncül bir analiz şansı tanımaktadır ve son yıllarda önemli bir alternatif kaynak haline gelmiştir. Bu çalışmada edebiyat metinlerinin iktisat tarihi araştırmalarındaki önemi ışığında çeşitli Ahmed Midhat eserleri incelenerek geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu doğrultuda dönemde yaşanan idari dönüşümler ve Batılılaşmanın ülkede yarattığı atmosferin yanında sosyal kültürel ve ekonomik hayat incelenmiştir.

Ahmed Midhat Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde içinde bulunduğu problemlerin çözümünün iktisat biliminde olduğuna inanmıştır. Bu sebeple hemen her eserinde sade bir dil kullanmış ve bu bilimin önemini halkın bütün kesimlerine yaymaya çalışmıştır. Çalışmada, Ahmed Midhat'ın birçok romanında iktisadi hayatı ele aldığı, ticaretin, çalışmanın, iş bölümünün ve ekonomik büyümenin önemine dikkat çektiği ve Osmanlıların bu konulardaki gelişime kapalı tutumunu eleştirdiği görülmüştür. Ayrıca, Midhat'ın, iktisadi gelişmenin önündeki en büyük engeli ülkedeki eğitim sisteminin eksikliklerinde, memur zihniyetinde ve yanlış Batılılaşmada gördüğü sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda, romanlarını toplumu bu konularda doğru yansıtmak ve yönlendirmek için bir ayna gibi kullandığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat, Osmanlı İmparatorluğu, Edebiyat, Türk İktisat Tarihi, Sosyo-Ekonomik Yapı

ABSTRACT

AN ASSESSMENT OF THE LATE OTTOMAN SOCIO-ECONOMIC LIFE THROUGH AHMED MİDHAT NOVELS ESRA BAŞAK GÜLALİ

Literary works are able to reflect the period which they work on objectively, this gives economic history works more integrated analysis chance and it has become an important alternative source in recent years. In this study, in the light of importance of literature works in economic history researches, Ottoman Empire's late period socio-economic situation has been evaluated by studying Ahmed Midhat's various works. In this direction, administrative transformation experiences and westernization effects on the atmosphere of the country during that period, sociocultural and economic life have been examined.

Ahmed Midhat believed that the solution to the problems of Ottoman Empire's late period were in the studies of economics. For this reason, he used a simple language in most of his works and tried to teach the importance of this studies to the society. In this dissertation, it was seen that Ahmed Midhat focused on economic life, pointed out the importance of trade, working, division of labor and economic growth also he criticized ignorance of the Ottomans on these subjects in most of his novels. Besides, it was found that Midhat stated failures of the education system, white-collar worker mentality and the wrong Westernization process as the biggest obstacle for economic growth. In this direction, it was observed that he used his novels as a mirror to inform people about these issues and also direct them in the right path.

Keywords: Ahmed Midhat, Ottoman Empire, Literature, Turkish Economic History, Socio-economic Structure.

ÖNSÖZ

Son yüzyıllarda ana akım iktisat anlayışının çeşitli iktisadi kriz ve problemleri çözmeye yetersiz kalışı iktisadın XX. yüzyılda analizlerinden dışladığı sosyal bilimlerle ilişkisini yeniden güçlendirmiştir. İktisadi çalışmalarda insan tercihleri, ahlak, kültür ve zaman gibi faktörler yeniden önem kazanmıştır. Bu bağlamda edebiyat eserleri de sanatçılar tarafından ele aldıkları zaman dilimini gerçekçi ve bütünü kapsayıcı şekilde yansıtmaları sebebiyle iktisadi çalışmalarda az sayıda kullanılan fakat önemli bir disiplin olarak öne çıkmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem sosyo-ekonomik yapısı dönemin önemli gazeteci, yayıncı ve yazarı olan Ahmed Midhat'ın (1844-1912) seçili romanları incelenerek değerlendirilecektir. Çalışmada öncelikle iktisat ve edebiyat ilişkisinin genel çerçevesi dünya edebiyatından örneklerin de kullanılması yardımıyla belirtilecek daha sonra Osmanlı ekonomisinin genel görünümü Ahmed Midhat'ın çeşitli eserleriyle açıklanacaktır. Son olarak, yazarın seçili romanlarının yol göstericiliğinde geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal kültürel ve ekonomik hayatı, çalışma ilişkileri gibi konular değerlendirilecektir. Ayrıca çağın getirdiği idari değişim ve Batılılaşmanın etkisiyle ülkede çeşitli alanlarda yaşanan değişimler ve bu değişimin yarattığı ortam çizilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmanın her aşamasında beni destekleyen ve yardımlarını eksik etmeyen değerli danışmanın Doç. Dr. Kadir Yıldırım'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İKTİSAT BİLİMİ VE EDEBİYAT İLİŞKİSİ

1.1. İKTİSAT BİLİMİ VE YÖNTEMİ.....	5
1.2. İKTİSADIN DİĞER SOSYAL DİSİPLİNLERLE İLİŞKİSİ VE ÖNEMİ.....	8
1.3. İKTİSADIN EDEBİYAT İLE İLİŞKİSİ.....	11
1.3.1. Edebiyat ile İktisat Öğrenimi.....	15
1.3.2. İktisadın Edebiyattan Yararlandığı Alanlar.....	16
1.4. DÜNYA VE TÜRK EDEBİYATINDA İKTİSAT EDEBİYAT İLİŞKİSİ.....	18
1.4.1. Dünya ve Türkiye’de Edebiyat-İktisat İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Katkıları.....	19
1.4.2. İktisadi Hayatı Anlamadaki Etkisi Açısından Dünya Edebiyatı ve Örnekleri.....	22
1.4.3. İktisadi Hayatı Anlamada Etkisi Açısından Osmanlı Edebiyatı ve Örnekleri.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

2.BİR SON DÖNEM OSMANLI AYDINI: AHMED MİDHAT, YAŞAMI VE YAYIN HAYATI

2.1. AHMED MİDHAT VE HAYATI.....	30
2.1.1. Bir Romancı Olarak Ahmet Midhat.....	32
2.1.2. Bir Ekonomist Olarak Ahmet Midhat.....	34
2.2. AHMED MİDHAT’IN DÖNEMİNDE OSMANLI EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ.....	36
2.2.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Genel Bir Görünümü.....	36

2.2.2.	19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Genel Görünüm	39
2.3.	AHMED MİDHAT'IN İKTİSADI GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ.....	40
2.3.1.	Ekonomi Politik İlmi ve Konuları.....	41
2.3.2.	Uzmanlaşma ve İş Bölümü	45
2.3.3.	Çalışmanın Önemi.....	47
2.3.4.	Vergiler	49
2.3.5.	Bankacılık ve Tekeller	50
2.3.6.	Makineleşme	50
2.3.7.	İthalat ve İhracat Özgürlüğü.....	51
2.3.8.	Osmanlı'nın Ekonomik Çöküşünün Nedenleri	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.AHMED MİDHAT'IN ROMANLARI ÜZERİNDEN OSMANLI SOSYO - EKONOMİK YAPISINI ANLAMAK

3.1.	19. YÜZYILDA TOPLUMUN GENEL YAPISI VE BATILILAŞMA ALGISI.....	57
3.2.	SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	61
3.2.1.	Başkent İstanbul'da Sosyal Hayat.....	61
3.2.2.	Kırsalda Yaşam	66
3.2.3.	Eğitim.....	70
3.2.4.	Etnik ve Dinsel Farklılıklar	75
3.2.5.	Kadınlar ve İş Gücüne Katılımları	76
3.3.	EKONOMİK HAYAT	79
3.3.1.	Ticaret	80
3.3.2.	Tarım ve Tımar Sistemi	81
3.3.3.	Çalışma Hayatı, İşçiler ve Esirler	82
3.3.4.	Ücretler.....	87
3.3.5.	Para ve Fiyatlar	88
3.3.6.	Bankacılık ve Finans	91
3.4.	İDARİ DÖNÜŞÜM VE SİYASİ İSTİKRARSIZLIKLAR	92
3.4.1.	Kamu Yönetimi ve Hizmetleri	95
3.4.2.	Osmanlı'dan Dışarıya Bakmak: Midhat'ın Gözünden Yurtdışı.....	97
3.4.2.1.	Avrupa.....	97

3.4.2.2. Amerika.....	101
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA	108



KISALTMALAR LİSTESİ

A.B.D.: Amerika Birleşik Devletleri

a.e.: Aynı Eser

a.g.e.: Adı Geçen Eser

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Dk.: Dakika

Drl.: Derleyen

Ed.: Editör

haz.: Hazırlayan

S.: Sayı

s.: Sayfa

T.y.: Tarih Yok

v.b.: Ve Benzeri

v.d.: Ve Diğerleri

v.s.: Ve Saire

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

Y.: Yıl

yy: Yüzyıl

Y.y.: Yazar Yok

GİRİŞ

Bir sosyal bilim olarak iktisat, insan davranışları ve bu davranışların sonuçlarıyla ilgilenmektedir. İktisat bu özelliği çerçevesinde birçok bilim dalıyla ilişki halinde olmak ve yararlanmak durumundadır. Ekonomi Politik olarak yolculuğuna başlayan iktisat, özellikle 20. yüzyıldan sonra bilimselleşme ve kesinliğe ulaşma amacıyla insandan ve insanı konu alan disiplinlerden uzaklaşarak bireylerin davranışlarının tıpkı doğa bilimlerindeki gibi evrensel ve kesin olduğu varsayımını yönelmiştir. İktisadi kişinin her koşulda rasyonel karar alacağını kabul eden bu varsayım ahlakı ve iktisatta tamamlayıcı etkisi olan sosyoloji, felsefe ve tarih gibi diğer sosyal bilimlere dışlamaktadır. Hakim iktisadın ahlakı, zamanı ve insan tercihlerini dışlayan bu eğilimi matematiği iktisadi analizlerde bir araç olmaktan çıkarmış ve bazı çalışmalar için neredeyse amaç haline dönüştürmüştür.

Ana akım iktisat anlayışı, kriz ve iktisadi problemleri ortadan kaldıracak çözümleri bulmada yetersiz kalışı ve insan tercihlerinin zaman içerisinde değişebileceği gibi gerekçelerle bazı çevreler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiriler neticesinde gerek mevcut iktisat eğitiminin yetersizliği gerekse bu bilimin diğer sosyal disiplinlerle ilişkisinin koparılmasının yarattığı olumsuzluklar konusunda bir takım çalışmalar yapılmış, iktisadın yöntemi daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Doğa ve sosyal bilimlerinin bile kaçınılmaz olarak birbirleriyle ilişki halinde olmasının yanında sosyal bilimlere kendi içerisinde birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu sebeple, iktisadı insana ve geniş çerçevede topluma yeniden yaklaştırmak amacıyla daha önce soyutlanan ve tamamlayıcılığı önemsenmeyen sosyal bilimlerle ilişkisi yeniden kurulmaya çalışılmıştır. Sosyoloji, tarih ve psikoloji gibi diğer disiplinlerle daha yakın ve tamamlayıcı ilişki neticesinde “insan” unsuru iktisat analizlerinde yeniden kullanılmaya başlanmış ve bir bütünlük yakalanmıştır.

Gerek sosyal gerekse pozitif bilimlerin amacı gerçeği ortaya koymaya çalışmaktır. Bu bağlamda, bir bilim olan iktisat, bir sanat olan edebiyattan uzak gibi görülebilir. Fakat unutulmamalıdır ki, her ne kadar öznel olsa da sanatçı

eserinde var olduğu ve yaşadığı toplumu yansıtmakta, insanı kaynak olarak almaktadır. Dolayısıyla bir sanat eseri gerçek hayatın estetik bir kopyası olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bilimde yaşanan pozitifleşmenin sanatta da yaşanması edebiyatta iktisadi tarihe daha fazla önem veren ve eserlerde iktisadi verileri daha fazla yansıtan realizm akımını ön plana çıkarmıştır. Bu gelişme de edebiyatın iktisat tarihi çalışmalarında tamamlayıcı bir alternatif kaynak haline gelmesine imkan sağlamıştır. Bu özellikleriyle edebiyat, iktisadi meselelere farklı açılardan bakmamıza, döneme daha bütüncül yaklaşmamıza ve belli iktisadi kavramları daha iyi öğrenmemize imkan tanımaktadır. Son yıllarda iktisadi çalışmalarda diğer sosyal bilimlerden giderek daha fazla yararlanılmaya başlansa da edebiyat ile iktisat arasındaki ilişkiyi kullanan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu konuda dünyada öne çıkan isimlerden ilki Michael Watts iken, Türkiye’de de Mustafa Özel iktisadi meseleleri açıklamada romanların katkısından yararlanmaktadır.

Dünyada iktisat ve edebiyat arasında yaşanan bu ilişkinin Osmanlı’da gecikmeli yaşandığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun bilim, sanat ve iktisadi gelişim gibi meselelerde Avrupa’yı geriden takip etmesi nedeniyle halk gerek edebiyatla gerekse iktisadi metinlerle çeviri eserler vasıtasıyla tanışmıştır. Yazılan eserlerin dünyanın geldiği noktaya kıyasla bir başarı sağlayamadığı gözlenmektedir. Bu durumun altında yatan sebep şüphesiz ki kapitalizm uygulamalarının Osmanlı’da daha yavaş yayılmasıdır. Erken dönemde yazılan edebi eserlerin tamamı iktisadi dünyanın en önemli meselelerinden olan para, işçi sınıfı ya da üretim ilişkilerini ele alırken, Osmanlı kamuoyunun bu tarz bir iktisadi bireye yabancılığı edebiyat eserlerinin de iktisadi içeriğini etkilemiştir.

Tüm bu gecikmenin karşısında, son dönem Osmanlı için edebi eserlerinde iktisadi havayı fazlasıyla ele alan isimler de vardır. Bunlardan belki de en önemlisi ve bu tezin de konusu olan Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı yazın dünyasındaki en dikkat çekici karakterlerden birdir. Her ne kadar kapitalizmi yaşamamış ve benimseyememiş olsa da araştırmacı ruhu sayesinde dünyadaki değişimleri yakından takip etmiş, çeşitli konularda çok sayıda eser vermiştir. Ahmed Midhat iktisadın ülkenin gelişimindeki gücüne inanmış ve bu bilimin önemini halkın her

kesimine yaymak amacıyla çeşitli iktisat çalışmaları kaleme almıştır. Yine bunun yanında daha basit bir dille yazdığı romanlarında da iktisadi hayatı konu almıştır. Ele aldığı her eserde okuyucuya ders verme amacıyla olan yazar, çalışmalarında toplumun durumuna fazlasıyla eğilmiştir. Osmanlı bireyini olması gerekene ulaştırmayı amaçlayan Midhat'ın tüm bu eserleri, ülkenin iktisadi düşüncesinin gelişimi ve sosyo-ekonomik hayatının anlaşılmasında da günümüze önemli bir kaynak bırakılmasına imkan sağlamıştır. Okuryazarlık oranının oldukça düşük olduğu bir ülkede kitlelere okul görevi gören bu çok sayıdaki eser döneme dair ipuçları içermekte, ülkenin dünyadaki konumunu anlamada ve eksiklerinin belirlenmesinde önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı bir sanat dalı olan edebiyatın sosyal bilimlerden olan iktisatla ilişkisinin ne derece tamamlayıcı olduğunu ve katkılarını anlamak, iktisadın da edebi eserlerden hangi çerçevede yararlandığını belirlemektir. Kurulan bu ilişki doğrultusunda geç dönem Osmanlı'da yaşanan sosyo-ekonomik değişimlerin anlaşılabilmesi için Türk edebiyatının en önemli isimlerinden Ahmed Midhat'ın seçilmiş romanlarından yararlanılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde iktisat biliminin kapsamı ve yöntemi ile iktisat ve edebiyat ilişkisinin teorik çerçevesi ele alınacaktır. Bunun yanında hakim iktisadi görüşün iktisat çalışmalarına olan etkisi ve zaman içerisinde eleştirilerle geçirdiği değişim değerlendirilecektir. Daha sonra iktisadın diğer sosyal bilimlerle olan ilişkisinin gerekliliği ve faydaları üzerinde durulacak, son olarak da edebiyat ile iktisat ilişkisindeki benzerlik ve farklılıklar ile dünya ve Türkiye'de bu konuda yapılan çeşitli çalışmalara değinilecektir.

Tezin ikinci bölümünde Ahmed Midhat'ın hayatının yanında romancı ve iktisatçı kişiliği değerlendirilecektir. Sonrasında dönemi daha sağlıklı ele alabilmemiz açısından Osmanlı ekonomisinin durumu hakkında bilgi verilecek, ülkenin mevcut iktisadi politikalarının daha iyi anlaşılması içinse Midhat'ın Ekonomi Politik ilminin çeşitli konuları hakkındaki düşünce ve eleştirileri iktisadi eserleri üzerinden incelenecektir. Bunun yanında yazarın Osmanlı örneği için iktisadi gelişimin sağlanabilmesi yolundaki görüş ve önerilerine değinilecektir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Ahmed Midhat Efendi'nin romanları üzerinden dönemin Osmanlı dünyasında toplumsal hayat, Batılılaşma ve getirdikleri, para, ticaret, ücretler, çalışma hayatı, bankacılık, tekeller, iktisadi gerileme ve gelişme gibi geniş bir alanda değerlendirmelere yer verilecektir.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKTİSAT BİLİMİ VE EDEBİYAT İLİŞKİSİ

1.1. İktisat Bilimi ve Yöntemi

Sosyal ve doğa olmak üzere ikiye ayrılan ve birbirinden farklı özelliklere sahip olan bilimler genel olarak “açıklanması hedeflenen bir olay ya da olguyu açıklamak için bunun geçerli olabileceği ön koşulları saptar; tündengelim yöntemiyle belirli varsayımlar altında bir evrensel kanun üretir; açıklamada kullanılan mantıksal çıkarım geleceğe dönük öngörü yapılmasını mümkün kılar”.¹ Her bilim dalı ve disiplin kapsamı sebebiyle farklılıklar gösterip alt dallara ayrılmıştır, pozitif bilimler daha açıklayıcı iken sosyal bilimler anlayıcı niteliktedir.² Sosyal bilimler aksine doğa bilimlerinde deneyler yapıp değişmez kanunlara ulaşabilmek mümkündür. Doğa bilimlerinin düşünmeyen canlıları içermesi ve sosyal bilimler insanı temel alıp insandan doğması bu kapsamı açıklamaktadır.³

Sosyal bilimlerden olan iktisat ise, insan davranışları, bu davranışların sonuçları ve bu sonuçların anlaşılması ile ilgilenir. Kaynakların sınırlı oluşu ve buna karşılık insan ihtiyaçlarının sınırsız olması iktisadın temelini oluşturmaktadır.⁴ Smith – Mill – Marx dönemi ile ekonomi politik isminde doğan iktisat zamanla gelişmiş, ismi de fizik ile etkileşimi neticesinde “economics” olarak değişmiştir.⁵

Ekonomi politik olarak yolculuğuna başlayan iktisat, günümüze kadar yöntem ve içerik açısından belirli değişikliklere ve beraberinde getirdiği yöntem tartışmalarına konu olmuştur.⁶ İktisat, zamanla doğa bilimlerine doğru kaymış ve

¹ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s. 31.

² Sabri Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler**, Ankara, Mayaş, 1983, s. 27.

³ Serap Durusoy, “İktisat Biliminin Yöntemi Neden Sorgulanıyor”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, C.V, No: 1, 2008, s. 6, (Çevrimiçi), <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/372/265>, 20 Eylül 2016.

⁴ Metin Sarfati, “Ekonomik Yaklaşım, Rasyonalite ve Neoklasik Kuram”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. XVI, Sayı 57, 2005, s. 104.

⁵ Turan Yay, “İktisadın Kapsamı ve Yöntemi Üzerine”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. XVI, Sayı 57, 2005, s. 23.

⁶ Ercan Eren, Metin Sarfati, **İktisatta Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 7.

sorularına matematikle çözüm bulup kesinlik kazandırma yoluna gitmiştir. Böylece matematiksel modeller mikro ve makro analizlerde kullanılmıştır. İktisadın bilimselliği sağlamak amacıyla tarih, felsefe gibi diğer disiplinlerle bağı koparılmış; iktisadi davranışların da fizik kuralları gibi evrensel olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda neoklasik iktisat dünyada hakim anlayış haline gelmiş, iktisadi bireyin rasyonel davrandığı kabul edilmiş ve ahlak faktörü değerlendirmelerden çıkartılmıştır.

Zamanla neoklasik görüşün iktisadi kriz ve problemleri engelleyip ortadan kaldırma yolunda başarısız oluşu, bu hakim iktisadi düşünceyi ve yöntemini sorgulatmıştır. Matematiksel yaklaşım sunan neoklasik iktisat anlayışı, insan tüketim-tercihlerini konu alması ve tercihlerin zaman içerisinde değişebileceği gerçeği nedeniyle görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir. Çünkü iktisat, insandan ayrı düşünülemediğinden durağan bir bilim olmamakla beraber, değerlendirmelerinde zaman faktörü önemli bir belirleyici olarak göz önüne alınmalıdır.⁷

Neoklasik iktisada yönelik eleştirilerin son zamanlarda en yoğun olduğu noktalardan biri metodolojik bireycilik olmuştur. İktisatta rasyonel birey anlayışı matematikselleşmeyi doğurmakta, ahlakın etkisini ortadan kaldırmaktadır.⁸ Bunun yanında, piyasanın optimal sonuçlara varacağını ya da dengesizliklerin geçici olduğu ilkesini kabul ederek iktisadın görevini ve kapsamını daraltmakta ya da iktisadın doğruluğa değil de kesinliğe ulaşmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu yaklaşımın yarattığı sakıncalar nedeniyle, ortodoks hakim iktisadın iktisadi içine kapattığı yönünde eleştiriler ortaya çıkmıştır.⁹

2000 yılında Fransa'daki iktisat öğrencilerinin Otistik İktisat hareketi çerçevesinde iktisat eğitiminin büyük kısmının matematiksel oluşuna ve matematiğin bir araçtan çok amaca dönüşmesinin sakıncalarına değinmeleri bu eleştiri

⁷ Durusoy, **a.g.e.**, s. 9-11.

⁸ Özge Erdölek, "Başka Bir İktisat Mümkün Mü? "Post Otistik İktisat"", **İktisat Öğrencileri Kongresi**, İzmir, 2012, s. 7.

⁹ A. Dinç Alada, "İktisat Düşüncesinde Felsefi Yaklaşımın Önemi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. LIX, Sayı 2, 2004, s. 6-15.

hareketlerinin bir diğeri'dir.¹⁰ İktisat eğitime olan bu eleştiri oldukça dikkat çekicidir. Eleştiriye göre iktisadın yapılışında sadece matematiği yeterli bulmak onun alanını daraltmak ve kısıtlamaktır. Sadece matematik reel dünyayı anlamada yetersizdir. Bu sebeple aynı öğrenciler tarafından 2001 yılında oluşturulan 7 maddelik bildiriye göre, iktisatta, sosyal ve politik olaylar, ahlak, kültür ve tarih gibi faktörler de göz önüne alınmalıdır. Kapsamı insan, doğa ve çevre olmadığı sürece iktisat bilimi eksik kalmaktadır.¹¹

Neoklasik iktisadi düşünce varsayımlarının doğruluğunu sorgulatan bir diğer gelişme ise bireylerin ve firmaların kendi çıkarlarını maksimize etme amacıyla rasyonel davrandıkları varsayımını sarsan, 2002 yılında Nobel ekonomi ödülü kazanan Daniel Kahneman'ın deneylere dayalı çalışmasıdır.¹² Davranışsal iktisadın gelişimine büyük katkılarda bulunan Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin iktisatta rasyonel insanın varlığını şüpheye düşüren görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Piyasa mekanizmasını anlayabilmek amacıyla insanların davranış ve karar alma konusunda yaptığı çalışmalarda Kahneman, insanların belirsiz ve riskli koşullar altında her zaman mantıklı hareket edemeyeceğini ifade etmiş, dolayısıyla iktisat bilimine psikolojiyi ve rastgele gelişen durumları dahil etmiştir.¹³ Kahneman'ın bu teorisinde akılcı kararlar almayan bireylerin varlığı neoklasik iktisadın her koşulda rasyonel kararlar Homo Economicus anlayışını zayıflatmaktadır.¹⁴

Görüldüğü üzere, iktisadın mevcut yaklaşımının krizlere çare olamayışı, üniversitelerde iktisat adı altında verilen eğitimin dünyanın ekonomik koşullarını algılamak ve yorumlamadaki yetersizliği, matematiğin bir araç olmaktan çıkıp amaç haline gelmesi ve neoklasik iktisadın rasyonel insan ile davranışları sınırlandırması gibi sebepler iktisadın içeriğini sorgulamada temel faktörlerdir. Tüm bu tartışmaların neticesinde neoklasik iktisadın iktisattaki birçok meseleyi açıklamada yetersizliğine

¹⁰ Durusoy, **a.g.e.**, s. 14.

¹¹ Yay, **a.g.e.**, s. 1-30.

¹² Ümit Çalık, Gökhan Düzü, "İktisat ve Psikoloji", **Akademik Bakış**, Sayı 18, Ekim-Kasım-Aralık 2009, s. 3.

¹³ Durusoy, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁴ Daniel Kahneman, Amos Tversky, "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", **Econometrica**, C. XLVII, Sayı 2, Mart 1979, s. 263-291.

inanılmış, dünyada heterodoks iktisat ile iktisadın sosyal bilimlerle ilişkisinin inkar edilemez olduğu düşüncesine dair bir geri dönüş yaşanmıştır.

Farklı özelliklerine rağmen sınırların keskin bir şekilde çizilemeyişinin ve genel bazı özelliklerin de etkisiyle doğa ve toplum bilimleri her zaman birbirleriyle ilişki ve etkileşim halindedir. Pozitif ve sosyal bilimlerin birbirleri ile sürekli bir ilişkide olmasının kaçınılmaz olduğu bir dünyada sosyal bilimleri de kendi içerisinde birbirinden kesin çizgilerle ayırmak zordur. İktisat, hukuk gibi sosyal bilimlere insana dair oluşu ve tüm meseleleri toplum içinde gerçekleştirmesi nedeniyle birbirlerinden keskin şekilde ayrılmaları ya da toplumdan ayırarak değerlendirilmeleri mümkün değildir.¹⁵ İktisat bilimi bugün olduğu gibi gelecekte de çeşitli eksiklikleri nedeniyle sorgulanmaya devam edilecektir. Bu eleştiri ve tartışmaların dikkate alınması, iktisat biliminin de daha da güçlenmesine imkan sağlayacaktır. Bu nedenle diğer disiplinler ve bilim dallarından yararlanılmasıyla bireyler ve toplumların özelliklerinin daha net bir şekilde ortaya konması iktisat biliminin de daha etkin açıklamalar getirmesini mümkün kılacaktır. Bu doğrultuda aşağıda iktisat biliminin diğer sosyal disiplinlerle ilişkisinin üzerinde durulacaktır.

1.2. İktisadın Diğer Sosyal Disiplinlerle İlişkisi ve Önemi

19. yüzyıl ile birlikte hayatımıza giren sanayileşme, sınıfsal ayırım ve özellikle iş bölümü ile uzmanlaşma gibi faktörler sosyal bilimlerin de birbiriyle etkileşimini azaltıp farklı disiplinlere ayrılmasına neden olmuştur.¹⁶ İktisat her ne kadar insanı konu alsada, amacı tıpkı diğer bilimlere gibi gerçeği açıklamaktır. Böylece, yukarıda belirttiğimiz üzere, neoklasik iktisadın bilimsellik ve kesinlik amacıyla zamanla kendini önce insanlardan sonra da sosyal bilimlerden ayırdığına dair eleştirilerle karşılaşmıştır. Sosyal bilimler arasındaki ilişkinin besleyici ve destekleyici oluşunun kaçınılmazlığının anlaşılması neticesinde neoklasik iktisadın yönteminin sorgulanması sağlanmış, diğer bilimlerle olan ilişkiler güçlenmiş; bu

¹⁵ Hazan Yazıcı, “Edebiyatın Sosyolojisine Toplu Bir Bakış Sosyolojinin Tanımı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Sayı 39, 2009, s. 42.

¹⁶ Emrah Cengiz, “Toplumsal Değişmeyi Edebiyat Üzerinden Anlamak;” Akçasazın Ağaları”nda Kırsal Yapıda Dönüşüm ve Tarımda Kapitalistleşme Süreci Üzerine”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 6.

bağlamda davranışsal iktisat ve psikoloji gibi disiplinlerin tamamlayıcı etkisi iktisat ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷ Bu gelişme, iktisat biliminin anlaşılabilirliğini ve toplumsal olayları açıklamaktaki yeterliliğini de artırmayı mümkün kılacaktır.

Doğa bilimlerinin görülebilir ve sayılabilir özellikte olması onun ayrı kısımlara bölünebilmesine olanak sağlarken, tarih ve kültür gibi disiplinler kesin bir belirleyicilik özellikleri barındırmaması ve farklı fonksiyonlara sahip olması nedeniyle bölünmemektedir. Dolayısıyla anlaşılabilmesi bütüncül yaklaşım ile mümkün olabilmektedir. Yani, sosyal bilimler sordukları sorulara ancak diğer sosyal disiplinlerle girdikleri etkileşimle yanıt bulabilmektedir. Örneğin, iktisat tarihiyle ilgili bir mesele açıklanırken toplumda iktisat dışı faktörler de etkilidir.¹⁸

İktisadi anlayabilmenin ardında zihniyetin önemine dikkat çeken Sabri Ülgener'e göre zihniyet, kültürümüzün ve davranışlarımızın bir parçasıdır. Zihniyeti anlayabilmek için de diğer insani bilimlerden faydalanmak zaruridir. İktisadi analizde formüller ve rakamlar ne kadar önemli olsa da bu analizleri ve hatta kapitalizmi kapitalizm yapan insan davranışlarıdır.¹⁹ İktisat, insan ve tercihlerini ele almasından dolayı bu çözümlenelerde yardımcı olacak diğer sosyal disiplinlerle ilişki kurup daha sağlıklı çıkarımlar yapmalıdır. Tüm bu yöntem tartışmalarının neticesinde artık birçok ekonomist türdeş alanlı çalışmalar yapmaya ve antropoloji, psikoloji, sosyoloji gibi alanlardan yararlanmaya başlamıştır.²⁰

İktisadın giderek bilimselleşmesinden sonra iktisadi analize insanı dahil etmenin en önemli yolu iktisatla ilişkisi kesilen diğer disiplinler arasında yeniden ilişki kurulmaya çalışılmasıdır.²¹ Bu bağlamda iktisadi analizlere tarih, sosyoloji, felsefe, hukuk ve psikoloji gibi disiplinler de dahil edilmelidir. Amacı insan ihtiyaçlarını karşılamak olan iktisatta bireyin ihtiyaçları sosyal olaylardan

¹⁷ Ercan Eren, “Yeni” İktisatta Ortak Noktalar”, Dr. Ercan Eren, Metin Sarfati, **İktisatta Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 41.

¹⁸ Ülgener, **a.g.e.**, s. 27-40.

¹⁹ **A.e.**, s. 15.

²⁰ Michael Watts, Robert F Smith, “Economics in Literature and Drama”, **The Journal of Economic Education**, Vol. XX, No: 3, 1989, s. 291-292.

²¹ Derya Güler, Aydın Çınla Akdere, **Edebiyattaki İktisat**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 9.

etkilenmekte ve bu olayları etkilemektedir. İktisadın rasyonel bireyi toplumsal olaylar içerisinde meydana gelmiştir. İnsanlar kültürel ve ahlaki değerlerin etkisiyle ortaya çıkan amaçlar doğrultusunda hareket eder ve ekonomik ilişkileri gerçekleştirir. Bu sebeple toplum ve insan etkileşimini inceleyen sosyoloji olmadan iktisadi analizlerdeki çeşitli faktörlerin anlaşılması mümkün değildir.²² Meseleyi iktisat ve psikoloji arasındaki ilişki açısından değerlendirecek olursak, her iki bilim dalının da insandan beslendiği, dolayısıyla insan tercihlerini konu alan iktisadın bu tercihlerin ardında yatan sebeplere bakmak istediğinde psikolojiden büyük fayda sağlayacağı ve analizlerinde psikolojiyi dışlayamayacağı görülmektedir.²³

İktisadın sorularına cevap ararken yararlanması gereken bir diğer önemli disiplin de hukuktur. Çünkü hukuk ekonomik sistemlerin içinde bulunan bireylerin ve kurumların faaliyetlerini belirtmede ve yönlendirmede kullanılan düzenlemeleri kapsar. Dolayısıyla hukuk kuralları piyasanın düzenli işleyişini ve ekonomik faaliyetlerin şekillenmesini sağlamaktadır. Ekonomik hayatı kontrol etmesi ve ekonomik sistemin fonksiyonu olması sebebiyle hukukun değerlendirilmeye katılması iktisadi analizlerin açıklanmasında önemli bir rol oynamaktadır.²⁴

İktisadın 20. yüzyıldan sonra bağının kopmaya başladığı bir diğer bilim dalı da felsefedir. İktisadi çözümlenmelerde matematiksel modellerin yeterli olmadığı durumlarda felsefe özellikle belirsizlik, akılcılık, karar alma ve denge gibi konuları aydınlatabilmektedir. Bu bağlamda felsefe doğrunun arayışında ve özellikle yöntem konusunda iktisat bilimine yardımcı olmaktadır.²⁵

İktisadın diğer alanlarla ilişkileriyle ilgili çalışmalarda son yıllarda belirli bir artış yaşandığı gözlenmektedir. Yine de iktisadın edebiyat ile olan ilişkisi yeni yeni çalışılan ve üzerinde çok durulmayan bir konudur.²⁶ Dünyada bu ilişkiyi kullanan akademisyen sayısı oldukça azdır. Bunun altında yatan neden ise sanat eserinden

²² Burhan Baloğlu, “İktisadın Sosyal Boyutu”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Sayı 29, 2004, s. 99-119.

²³ Çalık, Düzü, **a.g.e.**, s. 2.

²⁴ C Murat Baykal, “Hukuk- Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl:66, Sayı 4, 2008, s. 76-87.

²⁵ Alada, **a.g.e.**, s. 2-15

²⁶ Akdere, Güler, **a.g.e.**, s. 9.

elde edilecek bilginin yeterince bilimsel ve gerçekçi olmadığı ve çoğu zaman yetersiz olduğu düşüncesidir. Oysa doğru noktalarda kullanıldığında edebiyat tarihsel bir doküman olarak iktisat ve iktisat tarihi araştırmalarına alternatif bir araçtır.²⁷ Bu bağlamda gerek tarih gerekse sosyoloji gibi disiplinlerin sahneye çıkmasının yanında özellikle realizm akımının da katkısıyla edebiyat da iktisadi meselelerin çözümlenmesinde önemli bir kaynağa dönüşmüştür. Bu doğrultuda aşağıda edebiyat ile iktisat ilişkisi ele alınacaktır.

1.3. İktisadın Edebiyat İle İlişkisi

Öncelikle belirtmelidir ki, bir edebi eserin iktisat tarihi yazımında arşiv belgesi niteliğinde kullanılması elbette mümkün değildir. Fakat edebiyatın hayatın içinde var olması ve insan hayatının tüm sosyal boyutlarını buldurması, sosyal bir bilim olan iktisadın son zamanlarda az da olsa edebiyat eserlerini kullanmasına yol açmıştır. Bir sanat eseri olan edebiyat her ne kadar kaleme alan sanatçının izlerini taşısa da, sanatçının da bulunduğu kültürden ve toplumun izlerinden etkilendiği tartışılmazdır. Bu nedenle edebiyat dönemin günlük şehir yaşamını, çalışma ilişkilerini gerçekçi şekilde okuyucuya hissettiren kaynaklardır. Edebiyattan elde edilen bilgiler diğer kaynaklardan elde edilenleri tamamlayıcı bir özellik gösterir. Tarihi boyunca romanlarda ekonomik sınıflar, üretim ilişkileri, kadınlar, çalışma hayatı gibi konular sıklıkla incelenmiştir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik unsurların en çok bulunduğu sanat akımı edebiyattır.²⁸ Öte yandan her kültürün kendine özgü bir ekonomik sistemi ve mal hizmet paylaşım biçimi olması nedeniyle bu kültürden etkilenen yazarın edebiyat eseriyle bu sistemi yansıtmaması kaçınılmazdır.²⁹

Bilim, tarih boyunca insan hayatı ile ilgili bağlantılardan yola çıkarak, belirli sorulara çözüm bulabilmek için var olmuştur ve en önemli ilkesi tarafsızlığıdır. Bu tarafsızlık, bilim adamı için etik ve gerekli olan önemli bir faktördür. Bilimin

²⁷ “Fictional Literature As A Means Of Understanding Economic History”, Porto University,(Çevrimiçi), https://sigarra.up.pt/flup/pt/pub_geral.show_file?pi_gdoc_id=470107, 21 Eylül 2016, s. 1- 2

²⁸ Ahmet Makal, “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak Edebiyat”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı 3, İstanbul, 2008, s. 17-20

²⁹ Mehmet Özdemir, “Edebiyat İle Sosyoloji ve Ekonomi İlişkileri”, **ATO Dergisi**, Sayı 9-10, İstanbul, Eylül- Ekim 1977, s. 33.

tarafsızlık ilkesi göz önünde bulundurulduğunda taraflı olan sanatla ilişkisi ilk etapta yadırganabilmektedir. Oysa sosyal bilimler için bu durum görüldüğü gibi olmayabilir. Toplumsal bilimlerin meselelerini toplumun içinden alması ve toplumun içinde gelişmesi gibi sanat da insanlardan meydana gelir ve gerçek hayatın bir kopyası gibidir.³⁰ Sanatçı eserini yansıtma aşamasında her ne kadar öznel davranırsa da, yaşadığı toplumun etkisi ve izleri altındadır. Bu bağlamda sanat esasında var olan gerçeğin estetik bir kurgu halinde sunulması anlamına gelmektedir.

Bir bilim olarak tarihe bakacak olursak, romanlardan sıkça konu aldığımızı görebiliriz. Tarih bir bilim dalı olması nedeniyle nesnel olması gerektiği halde, eser bir çeşit kurgudur ve sahibinin kattığı öznelliğin varlığı tartışılmazdır. Olayları neden-sonuç çerçevesinde değerlendiren tarih anlatımını estetikleştirdiği vakit esere sanatsallık katar, fakat yazara özgü bu estetik söylem tarihi bilim olmaktan saptırmayacaktır. Nesnel olan tarih bilimi olgu iken “olanı”, edebiyat kurgu iken “olabilir olanı” inceler, bu sebeple sanat esasında “olabilirlik” kapsamındadır.³¹ Gerçeğin duyu organlarıyla açıklanabilmesi gerekmesi nedeniyle pozitif bilimlerde öne çıkan deney ve gözlem her ne kadar sanatı kendinden uzaklaştırıp ayrı tutsa da, sanat, tıpkı bilim gibi kaynak olarak aldığı insan hayatını sadece yansıtma değil aynı zamanda bir yaratmadır.

Meseleyi sanat yönünden değerlendirecek olursak, bir sanat dalı olan edebiyatın objektif bir bilgi kaynağı olamasa da içerdiği bilgilerin rastgele olmadığını gözlemleyebiliriz. Çünkü edebiyat var olan tarihsel gerçeği daha bütüncül ve toplumu içine alan şekilde yansıtmakta ve olaylara çeşitli yönlerden bakmamızı sağlamaktadır.³² Edebiyat toplumu daha güçlü bir şekilde yansıtır, edebiyatta olan değil olması gerekene ulaşma çabası vardır.³³ Var olan gerçekliğe başka şeylerin eklenmesiyle zenginleşir ve estetikleşir ama gerçeklik kalır.³⁴

³⁰ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 43.

³¹ Onur Bilge Kula, “Roman- Tarih Bağlantısı: Kurgudan Kaynaklanan Çok Katmanlı Bir İlişki”, (Çevrimiçi), http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/19_cilt/17kula.pdf, 21 Eylül 2016.,s.3.

³² Cengiz, **a.g.e.**, s. 56 -70.

³³ Nermi Uygur, **İnsan Açısından Edebiyat**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977, s. 78.

³⁴ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 50.

19. yüzyıla gelindiğinde bilimde artık pozitivistliğe yönelme yaşandığı görülmektedir. Aynı yönelimin sanat için de söz konusu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü aynı dönemde edebiyatta da realizm akımı ortaya çıkmıştır.³⁵ 1800'li yıllara kadar özellikle Almanya'da hakim olan romantik edebiyat akımı sanayileşme sonrası yerini realizme bırakmış ve edebiyata nesnel, adeta pozitif bir yaklaşım sunarak iktisatla arasında kurduğu ilişkiyi sağlıklı hale getirmiştir.³⁶ Gerçekçilik (Realizm) 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Fransa edebiyat dünyasında ortaya çıkıp popüler olan bir akımdır. Fransa'dan sonra İngiltere'ye yayılmasının ardından realizmin ne olduğuna dair görüşler farklılaşmaya başlamış, realizm her ülkede farklı şekilde gelişmiş ve farklı yansıtılmıştır. Bu akımda önemli olan birey ve deneyimlerdir, önemli olan tümel değil tikedir. Bireyin bulunduğu zaman ve mekanın ayrıntılarına yer verilen realizmde bunların yanında kişinin geçmişi ve geçmişte yaşadıkları da önemlidir. Realist akım bir önceki akımların aksine her şeyi olduğu gibi anlatmayı ve tutarlılığı esas almaktadır. Bu akımın yazarları belli ilkeleri kabul etmiştir. Örneğin romanlarda gerçek tercih edilir, yazar hayal gücünü kullansa da nesnel olur ve bu nesnellik gerçekleri gösterir nitelikte belgelerle sağlanır. Gerçek tüm yönleriyle olduğu gibi aktarılır.³⁷

Kısaca, romantik akımdan sonra dünyada popüler hale gelen realizm akımı edebiyat eserlerinin daha gerçekçi şekilde yazılmasına yol açmış ve bu dönemin eserleri özellikle iktisatçılar açısından önemli birer kaynağa dönüşmüştür.³⁸ Doğalcılık ise gerçeklikten farklı olarak neredeyse onun bir uzantısıdır. Eserine deneyci gözle yaklaşır ve karakterlerin duygularını eksiksiz bir biçimde yansıtır. Bu sebeplerle bu tipteki eserlerin içerikleri iktisat açısından oldukça önemlidir. Natürallizm akımında görsel gerçeklerin yanında ruhsal gerçekler de oldukça önemlidir. Doğalcılık terimi dünyada Emile Zola ile yaygınlık kazanmıştır.³⁹

³⁵ Recep Kurt, "Realizm Edebiyat Akımından Erken Cumhuriyet Dönemi Köydeki İktisadi ve Sosyal Hayata Bakış", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 25-26.

³⁶ **A.e.**, s. 84-85.

³⁷ Murat Cankara, "Ahmet Midhat Efendi ve Beşir Fuat'a Göre Gerçeklik", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Haziran 2004, s. 16-24.

³⁸ "Fictional Literature As A Means Of Understanding Economic History", **a.g.e.**, s. 2.

³⁹ Cankara, **a.g.e.**, s. 16-24.

Natüralizmi realizmden ayıran en büyük fark daha bilimsel oluşudur, natüralist akım tıpkı bilimdeki pozitivizm gibidir ve sanayileşme ile 19. yüzyıl ortamını anlatırken estetik arka plana atılıp bilimsel öğeler ön plana çıkmaktadır.⁴⁰

Edebiyat, roman ve şiir de dahil olmak üzere iktisat ve iktisat tarihi yazımında olayları farklı bir perspektiften bütüncül bir şekilde değerlendirme imkanı sunar. Nasıl ki bir romanı okurken kendimizi o hikayenin bir kahramanı olarak görüp özdeşleştiriyorsak, iktisat tarihi çerçevesinde de o edebi eseri okurken kendimizi dönemin iktisadi olaylarının içinde bulur ve o devrin yaşama tarzını deneyimleme fırsatı buluruz. Önemli bir yazarın önemli bir eserinde tarihsel izler aramak ve bu eseri akademik çalışmalarda bir materyal olarak kullanmak bilimsel olmasa da küçümsenmeyecek katkılar sağlar. Örneğin, Thomas Man'den *Budden Brooks*'u okumak iktisadın önemli konularından olan şirket anlayışına bütüncül bir açıdan bakmamızı ve yıllar içindeki değişimine şahit olmamızı mümkün kılar.⁴¹

İktisadi çözümlenelerde edebi eserlerden en çok yararlanılan konular öncelikle çalışma ilişkileri, iş ve sermaye dünyası ve iş adamları, demiryolu taşımacılığı, tarım sektörü, ekonomik krizler ve kültür ilişkileridir.⁴² Edebiyatın iktisadi anlamda ele aldığı konulara baktığımızda bu iki disiplin arasındaki ilişkinin 19. yüzyıldan sonra yayılan kapitalizm ve onun etkileri üzerinden kurulduğunu söyleyebiliriz.

Edebiyatın iktisadi değerlendirmeler için önemli bir alternatif kaynak olmasının yanında bu iki disiplin arasında belli fark ve benzerlikler de mevcuttur. Edebiyat ve iktisat arasındaki en önemli ve belirgin fark, pozitif-normatif ayrımıdır. Akademisyenlerin bu iki alan arasındaki ilişkiden yararlanmayı tercih etmeyişinin ardında yatan en büyük engel de bu farktır.

Bir diğer metodolojik fark da, ekonomistlerin daha marjinal analizler yapmasının yanında edebiyatçıların daha çok olay ve anları yansıtmasıdır. Edebiyatçılar eserlerini meydana getirirken daha çok karakterler üzerinden

⁴⁰ Cengiz, **a.g.e.**, s. 24.

⁴¹ "Fictional Literature As A Means Of Understanding Economic History", **a.g.e.**, s. 1.

⁴² **A.e.**, s. 6-10

yansıtmaktadır. Yine de unutulmamalıdır ki günlük iş hayatı ekonomik kararların çerçevesini oluşturan asıl faktördür. Bu sebeple yazarlar kendi yarattıkları karakterleri kullansalar da bu karakterler gerçek dünyanın gerçekçi işleriyle uğraşmaktadırlar. Edebiyat ve iktisat arasındaki en büyük benzerlik de bu sebeple birey kararlarının her iki disiplinde de önemli olmasında yatar. Her iki alanda da insan tercihleri eseri yönlendirmektedir. Yalnızca, bir ekonomist çalışmasında daha az estetik izler taşımaktadır. Şüphesiz edebiyatçıların verdiği eserler, ekonomistlerin çalışmasını tamamen karşılamamaktadır. Çünkü bir ekonomist önce sorular sorar ve sonrasında bu sorulara metotlar arayıp teorik ve ampirik analizler yapar. Yine de matematikle gerçeklerden uzaklaşan iktisada ulaştığı benzer sonuçlarla edebiyat önemli bir destek olmaktadır.⁴³

1.3.1. Edebiyat ile İktisat Öğrenimi

Edebiyat, iktisat ile olan ilişkisinde en belirgin katkıyı iktisat öğreniminde yapmaktadır. Hiç şüphesiz edebiyat kullanılmadan ekonomiyi anlamak mümkündür. Fakat ekonomik içeriklerin açıklanabilmesi için edebi metinlere tüm ders süresince olmasa da ara sıra başvurmanın faydaları tartışılmaz. Edebiyatı iktisat öğreniminde kullanmanın ilk ve en önemli faydası edebi eserlerin iktisadi metinlere göre çok daha anlaşılabilir ve daha hatırlanabilir oluşudur. Bunun yanında öğrenciler edebi eserler içerisinde aktif rol oynayabilme şansı bulmaktadır. Bu şekilde o dönemi gerçekten hissedip anlayabilme şansı elde ederler. Ayrıca edebiyat eserleri iktisat kitaplarında daha az işlenen konuları daha detaylı kavrayabilmemizi sağlar. Normatif düşünce ekonomik meseleleri daha bütüncül ele alır ve bu da iktisat eğitiminde önemli bir avantajdır. Edebiyat bu az bahsedilen konuları genişletir ve insanileştirir. Son olarak edebiyatın insanın kendini daha iyi ifade edebilmesi etkisi sayesinde öğrenciler iktisadi düşüncelerini de daha iyi yansıtabilme imkanı sağlayacaktır.⁴⁴

⁴³ Michael Watts, "Economic Insights From and About Literature Drama and Literary Criticism", **Purdue CIBER Working Papers**, No:33, 2004, (Çevrimiçi) <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=ciberwp>, 21 Eylül 20016, s. 3-5.

⁴⁴ **A.e.**, s. 6-8.

Roman karakterleri kurgusal olsa da, yaşanan olaylar özellikle tarih romanlarında hiç de kurgusal değildir. Bir edebi eser, örneğin bir roman ekonomi öğrenimindeki biri için şüphesiz daha ilginçtir ve hayal gücünü daha çok çalıştırmasını sağlar. Hangi iktisadi tercihin daha iyi olduğunu, günlük hayatı, karakterlerin davranışlarının çelişkili olmasıyla gerçekçi olarak yansıtır ve tüm bunlar yapılan çalışmalara göre eğitim kalitesini artıran unsurlardır.⁴⁵

Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde iktisat öğrenimi için edebiyat kullanımı son yıllarda artış göstermiştir. Yine de bu pozitif gelişmenin önünde eğitmenlerin gördüğü iki engel mevcuttur. Bunlardan ilki edebiyat eserlerinde yeterli kalitede metinlerin olmayışı, ikincisi ise telif hakkı meseleleridir.⁴⁶

1.3.2. İktisadın Edebiyattan Yararlandığı Alanlar

Ekonomistler edebiyattan öğretmeye olan katkısının yanında belli başka sebeplerden dolayı da yararlanmaktadır. Bunlardan başlıcalarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:⁴⁷

- Öncelikle edebiyat insan davranışlarını daha güçlü, daha mizahi ve daha ilginç şekilde ele alır. Bu da iktisadın ana meselesine daha açık bir bakış açısı sağlar.

- Edebi eserler ayrıca belli bir zaman ve yerde kişilerin ve toplumların davranışlarını, yaşam şartlarını ve kurumlarını anlamada ana kanıt olarak kullanılabilir.

- Romanlar sayesinde ekonomistler ön görüp tahmin ettikleri gibi kişilerin rasyonel davranışlar içinde yansıtılıp yansıtılmadığını değerlendirebilir.

⁴⁵ Chad Catti, Marianne Johnson, "Economic Instruction Teaching Economics Using Historical Novels: Jonathan Harr's *The Lost Painting*", **The Journal of Economic Education**, Vol XLIII, No 3, 2012, s. 270-279.

⁴⁶ Michael Watts, "Passages On Entrepreneurship and The Economic Role Of Government From Literature and Drama:A Common Resource", **Purdue CIBER Working Papers**, No 6, 2004, s. 1.

⁴⁷ Michael Watts, "How Economics Use Literature and Drama", **Journal of Economic Education**, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/chwe/austen/watts2002.pdf>, 21 Eylül 2016, s. 376.

- Edebiyat belli dönemlerde ekonomistlerin iddia ettiği gibi anti-ekonomist ya da anti-pazar oryantasyonların olup olmadığını ortaya çıkarır ve belirli grupların ekonomik fikirlerini anlamamızı sağlar.

Edebiyat sayesinde, sanayileşmenin insanlar üzerindeki etkileri ve olayların arka planları da daha kolay anlaşılır. Örneğin fazla mesai ve çalışma koşullarının halk üzerindeki etkisini romanlarda görebilmemiz mümkündür. Ya da dönemdeki girişimcilerinin esasında ne tip özelliklere sahip olduklarının edebi eserlerde sıklıkla işlenmesi bize dönemin girişimcileri hakkında önemli ipuçları verir. Örneğin Steinbeck romanlarında girişimci iş adamlarını çok çalışkan ve hırslı olmalarının yanında entelektüel ve kültürel ufukları sınırlı olarak yansıtmaktadır.⁴⁸

Aynı zamanda ekonomi akımlarının, sosyalizm, kapitalizm ya da klasik anti-klasik iktisadın etkileri romanlar sayesinde, özellikle de iktisadi düşünce ve tarih kaynakları yeterli olmadığı durumlarda daha sağlıklı araştırılabilir hale gelir.⁴⁹ Hatta bazen iktisadi düşüncelerde doğru bilinen yanlışları öğrenmek romanlar ile mümkün olabilir. Kapitalizm kötülenirken romanlarda karakterlerin kapitalizm destekçisi olduğunu görmek ve farklı bir perspektiften tarihe bakmak edebiyatla mümkün olabilir.⁵⁰

Politik ekonominin iki önemli alanı mal ve iş gücü meseleleridir ve bunları tam anlamıyla değerlendirebilmek açısından da romanlar fazlaca katkı sağlayabilir. Romanlar işçi isyanlarını, yaşam zorluklarını, yoksulluğu, eşitsizliği ve lüks mallara ulaşmanın güçlüğü gibi konuları, sanayileşmeyi ve tüm büyük depresyonların sonuçlarını yansıtır.⁵¹ Çünkü edebiyat teorilerin harekete dökülmüş halidir. Ekonomik gerçekler dramatik halde görülür. İktisat ile işçi sınıfını, malları ve üretim sürecini anlayabilsek de, o malların üretiminde geçen arka plandaki senaryoyu edebiyat yardımıyla öğrenebiliriz. Kalabalıkların yaşayışını ya da insanların hangi

⁴⁸ A.e., s. 378.

⁴⁹ A.e., s. 380-383.

⁵⁰ Paul Cantor, "Shelly's Radicalism: The Poet as Economist", **Literature and the Economics of Liberty**, Ed. by. Paul A. Cantor, Stephen Cox, Alabama, Ludwig von Mises Institute, 2009, s. 227.

⁵¹ Sara Thornton, "Twisting The Economic Tale: What literature can do that political economy can't" , 2015, (Çevrimiçi) <https://www.ineteconomics.org/uploads/papers/THORNTON.pdf>, 21 Eylül 2016, s. 7-18.

malları tercih ettiğini arz ve talep konularının daha gerçekçi hale gelmesi sayesinde anlayabiliriz.⁵²

Edebiyatın ekonomiye önemli bir katkı kaynağı olduğu tüm bu nedenler sebebiyle ortadadır. Ancak yine de karmaşık ve birbirleriyle ilişkili iktisadi hareket ve sonuçları anlamada yardımcı olamadığı gözlenebilir. Ekonomi bilgilerinin bu tip konulara elverişli olmamasının da etkisiyle pazar kullanımı, serbest seçim ya da görünmez el gibi konular edebiyatçılar tarafından işlenmemiş, hatta çoğu zaman anlaşılmamıştır.⁵³ Edebiyat zihniyetimizi tanıtıcı bir özelliğe sahip olmasının yanında şekillendirici özelliğe de sahiptir.⁵⁴

Edebiyat eseri, sosyal hayatımızdaki durumlardan etkilendiği gibi kimi zaman da toplum üzerinde etki gösterebilmektedir. Bu sebeple de sosyal ve iktisadi tarihten ayrı düşünülemez. Ekonomistlerin de tarih içerisinde edebiyatçılar üzerinde önemli etkiler bıraktıkları ve belli düşünce akımlarına göre yazmalarını sağladıkları da gözlenmektedir. Örneğin Friedman'lar gelir dağılımı politikaları hakkında güncel davranışların şekillendirilmesi ile ilgili roman yazarlarını oldukça etkilemişlerdir.⁵⁵

1.4. Dünya ve Türk Edebiyatında İktisat Edebiyat İlişkisi

Sanayi Devriminden sonra dünyada yaşanan köklü değişimlerden biri de sanat alanında gerçekleşmiştir. Bu dönemden sonra dünyada toplumsal katmanlaşmadaki artışla birlikte düşünsel ve yazınsal çeşitlilik de artmıştır.⁵⁶

Edebiyat alanında yaşanan en büyük değişim şüphesiz romanların popülerleşmesidir. Modern dünyada piyasa ilişkileri yalnızca mübadelenin geçerli olduğu döneme göre oldukça karışıktır. Bu eski ve her şeyin daha basit olduğu dönemde romanın varlığına dair izler bulunmamaktadır. Avrupa'da roman ancak maddi hayattan iktisadi hayata geçildiğinde ortaya çıkmış ve sonucunda iktisadi

⁵² Sara Thornton, "What Can Economist Learn From Literature", **Institute For New Economic Thinking Video**, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=xOVLSPAHB0Q>, 21 Eylül 2016, dk. 1.05-5.22.

⁵³ Watts, Smith, **a.g.e.**, s. 300.

⁵⁴ Ülgener, **a.g.e.**, s. 20-24.

⁵⁵ Watts, Smith, **a.g.e.**, s. 292.

⁵⁶ Kula, **a.g.e.**, s. 2.

hayatı anlamada aktif role sahip olmuştur.⁵⁷ Thomas Mann'a göre roman "anlatının şölenidir".⁵⁸ Kundera'ya göre romanlar sınıf çatışmalarını Marx'tan, bilinçaltını ise Freud'dan önce ele almıştır.⁵⁹ Roman aydınlanmaya başlayan ve gelişen dünya ekonomisinde yeni bir yazın türü olarak popülerleşmiş ve yeni bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir.⁶⁰

Özellikle dünyada burjuvazinin ortaya çıkışı edebiyat için oldukça önemli bir gelişmedir. Burjuvazinin kendi içerisinde oluşturduğu yeni kültür, romanları pozitif yönde etkilemiştir. Çünkü roman insanlar için yaşadığı toplumun yansıtıldığı bir tür haline gelmiştir. Sanayileşme sayesinde kitapların eskiye nazaran masrafları daha kolay karşılanabilmiş ve kitap basımı kolaylaşmıştır. Kar güdüsü sebebiyle basılan eserler okunabilirliği artırabilmek amacıyla toplumdan bahsetmek, ekonomik ve sosyal hayatla daha fazla ilgilenmek zorunda kalmıştır.⁶¹ Sonuç olarak halkı yönlendirme ve eğitme konusunda önemli bir etkiye sahip olması ve dönemin popüler meselelerinden olan iktisadi ilişkileri konu alması nedeniyle edebi eserlerin sayısı toplumdan beslenerek ve toplumu besleyerek artmış, böylece de iktisat ile edebiyat arasındaki ilişki doğmuştur.

1.4.1. Dünya ve Türkiye'de Edebiyat-İktisat İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Katkıları

Edebiyat ve iktisat arasındaki tamamlayıcı ilişki uzun zaman öncesine dayansa da henüz yeni yeni çalışılan bir konudur. Yine de bu alanda önemli akademisyenler önemli katkılarda bulunmuştur. Dünyada edebiyat ve iktisat arasındaki ilişkinin en büyük savunucularından biri Michael Watts'dır. Ona göre edebiyat metinlerinin içerisinde ekonomik prensipleri anlamak adına yaratıcı manifestolar vardır. Watts'ın *Literary Books Of Economics* kitabı edebiyat - iktisat ilişkisini en iyi anlatan çalışmalardan biri olmuştur. 21 bölüme ayırdığı kitabında faydacılıktan ekonomik sistemlere, gelirden karlara kadar birçok iktisadi meseleyi

⁵⁷ Mustafa Özel, "Edebiyat, İktisat ve Siyaset Üzerine", **Dergah Dergisi**, Ocak 1994, Sayı 47, s. 12.

⁵⁸ Kula, age, s. 2.

⁵⁹ Ferhat Korkmaz, "Ahmed Midhat Efendi'nin Romanları ve Romancılığı (1874-1884)",

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2010, s. 20

⁶⁰ A.e., s. 26.

⁶¹ Özdemir, a.g.e., s. 35-36.

edebiyat metinlerinden faydalanarak açıklamıştır. Watts'a göre eğer iktisadı hayatın olağan bir meselesi olarak görüyorsak, edebi eserlerin ekonomik konseptleri içerdiğine şaşırılmamız gerekir.⁶²

Watts'a göre edebiyatçılar gibi ekonomistler de insan davranışları ve onların sonuçlarıyla ilgilenir. Aslında edebiyatın bu konulara olan ilgisi ekonomi politiğin doğuşundan bile önceye dayanmaktadır. Örneğin Aristofanes, Gresham'ın kuralından *Kurbağalar* isimli eserinde ilk bahseden kişidir. Yazarların ekonomik meselelerden bahsetmesinin bir nedeni de halkın bu meselelere ilgi gösterip okumak istemesidir. Bu sebeple büyük depresyonlar, krizler ve iş adamları romanların içine girmiştir. 19. yüzyıldan sonra akademik uzmanlaşma nedeniyle bilimlerin de birbirlerinden uzaklaşarak ayrılması sonrasında sosyal bilimlerin birbirleriyle çalışması zayıflamıştır. Yine de edebiyatın ekonomi hakkında verdiği bilgiler küçümsenemez. Philip Wicksteed'in *Politik İktisadın Sağduyusu*'ndaki bir sözü bu ilişkiyi oldukça güzel yansıtır; "*Kahinler ve şairler dünyayı ekonomistler olmadan yeniden meydana getirebilirler fakat ekonomistlerin onlar olmadan bunu başarmaları mümkün değildir*".⁶³

Edward Said'e göre ise romanlar ülkelerin kültürleri hakkında çok şey söyler ve bu nedenle emperyalizm araştırmalarında da önemli kaynaklardır. Avrupa edebiyatı sayesinde, halkın diğer ülkelere ve o ülkelerin insanlarına karşı bakışlarını görebilme imkanı bulunabilir. Romanlardaki kurgu ile tarihsel gerçeklik arasındaki güçlü ilişki eserin sanat değerini düşürmediği gibi, kültürel çalışmalarda da önemli bir kaynaktır. Batılı yazarların eserlerini okuyacak kitlenin yalnızca batılılar olacağı varsayımı nedeniyle, batı dünyasının kolonilere karşı gerçek bakışı ve emperyalizmin temellerini öğrenebiliriz. Romanın batı kültürü sanatı oluşu sömürgeciliği, ekonomi ve siyaseti daha geniş perspektifte değerlendirmemize imkan sağlamaktadır.⁶⁴

İktisat ile edebiyat ilişkisine dair görüşleri açısından Türkiye'de önde gelen bir düşünür ise Mustafa Özel'dir. Ona göre "*Roman çok sayıda sesin ve anlayışın*

⁶² Michael Watts, **The Literary Book Of Economics**, Delaware, ISI Books, 2003.

⁶³ Watts, "Economic Insights From and About Literature Drama and Literary Criticism", **a.g.e.**, s. 1-3.

⁶⁴ Edward W Said, **Culture and Imperialism**, New York, Vintage Books, 1994, s. 13-71.

yansıtıldığı çoklu kavrayış metnidir ve insanın hakikate irtibatını daha sahici kılar”
. ⁶⁵ Özel, romanın bir kurgu oluşunu küçümsemek gerektiğini söyler. Barındırdığı diyaloglar gerçekleri kavramada sosyal bilimlerin herhangi bir eserinden daha iyidir. Esasında romanın diğer bilimlerden farklı olmadığını, onların da kurgu yaptığını, fakat bilimlerin gerçeği ifade ettiklerini iddia ederek kibirli yaklaşımda bulduklarını ileri sürmektedir. ⁶⁶ Romanda çok fazla yaşanmışlık, çok sayıda karakter ve bu karakterlerin çok sayıda mantığı vardır. Bu sebeple olana da olacak olana da yer verir. Pozitif bilimlere en yakın sosyal bilim olan iktisat, edebiyatı araç olarak kullanmak istemese de unutmamalıdır ki her şey hayalle başlar, tüm iktisadi kavramlar da önce hayal edilmiştir. Doğal düzen, görünmez el ya da sosyal sözleşme kavramları zaten hayaldir ve bilindiği üzere bunlar sayesinde siyaset, felsefe ve iktisat gelişmiştir. Tüm liberallerin dayanağı olan görünmez el henüz görünmediğine göre hayaldir ve bu sebeple iktisatçılar edebiyatçılar gibi kurgu yapsalar da bunu ifade etmemektedirler. ⁶⁷

Özel, bir insanın parasının az olması durumunda paraya sahip olacağını, parası çoksa da paranın kişiye sahip olacağını söyler. Ona göre ilk durumu iktisatçılar incelemektedir ve bu durumda bireyi rasyonel düşünür. İkinci durumu incelemek ise edebiyatçının görevidir ve burada karakterin irrasyonel olduğunu görürüz. Nitekim gerçek hayatta deneyimlerimiz bireylerin her zaman “rasyonel” davranmayabildiğini açıkça göstermektedir. ⁶⁸ Esasında insan oynayan ve spekülasyonlardan zevk alan bir varlıktır, bu sebeple kumar ve içki yasağı hep birlikte anılır. Çünkü ikisi de temelde insanın kaybetmesi anlamına gelir, yani temelinde insanın rasyonellikten çıkmayı istemesi yatar. ⁶⁹ Özel ayrıca paranın da bir

⁶⁵ Mustafa Özel, “Aydınlar Romanlar ve Hakikat”, **Medeniyet Araştırmaları Merkezi Entellektüeller Toplantı Dizisi**, Sayı 9, s. 43.

⁶⁶ **A.e.**, s. 45.

⁶⁷ Mustafa Özel, “Arka Kapak Söyleşisi”, (Çevrimiçi), <http://www.arkakapak.com/genel/ilk-islami-romanimizi-ilk-batici-romancimiz-yazdi/>, 21 Eylül 2016.

⁶⁸ Mustafa Özel, “Düşünce Dergisi Röportajı”, (Çevrimiçi) <http://www.dusuncedergisi.com.tr/dusunce-dergisi/22/mustafa-ozel-ile-roportaj>, 21 Eylül 2016.

⁶⁹ Özel, “Arka Kapak Söyleşisi”, **a.g.e.**

dil olduğunu ifade eder ve dilin fikrin mübadelesini sağladığı gibi paranın da ticareti sağladığını belirtir.⁷⁰

Romanı diğer edebiyat türlerinden ayıran da para ve zamandır ki roman paranın icadından sonra ortaya çıkmıştır. Romanlarda kahramanlar bir zaman içerisinde yaşayıp para kazanmayla mücadele ederler. Romanla beraber bu iki kavram, para ve zaman edebiyatın içerisine girmiştir.⁷¹ Modern insana göre zaman ve para aynı şeydir, ikisi birbirinin yerine geçebilmektedir ve iktisat da hayali olan para ve zaman dönüşüm analizini yapmaktadır. İktisadi analizlerin ana ögesi olan “varsayım”lar da bu duruma işaret etmektedir.⁷² Edebiyatta roman türünün varlığından önce para meselelerine değinildiği görülmez, para çağımızın gerçeğidir. Nitekim bu gerçeğe hem romancılar hem de iktisatçılar ortak olarak ilgilenir. Romandan önceki anlatı biçimlerinde örneğin destanlar ya da masallarda paraya ulaşma güdüsüne rastlanmaz.⁷³

1.4.2. İktisadi Hayatı Anlamadaki Etkisi Açısından Dünya Edebiyatı ve Örnekleri

Sanayi Devriminin etkisiyle 19. yüzyıl Avrupa romanının ana konusu genelde para bankacılık ve ticaret olmuştur. Dönemin eserlerinde yoksulluk ve krizler daha az yemek ve kıyafet algısını öne çıkaran meselelerdendir. Bu sebeple Avrupa romanı, 19. yüzyılın iktisadi konuları için teknik ve akademik bilgilerimiz yeterli olmadığına alternatif bir kaynak olabilmektedir. Hatta bu romanlar dönem itibariyle insanların sıklıkla tükettikleri mal ve yiyecekleri öğrenmemize ve bu bilgileri istatistiklere çevirmemize olanak sağlar. Sanayi Devrimi şartlarının yol açtığı yoksulluk sebebiyle Avrupa’da kitapların kısım kısım basıldığı, halkın parçaları birleştirmek suretiyle bu ufak metinlerden bilgi aldığı görülmektedir. Hatta bu kısım kısım basılan romanlar Osmanlı ve Avrupa’da okuma yazma bilmeyen eğitimsiz kesim için bir nevi eğitim ve propaganda makinesi görevi de görmüştür. Uzun bir konuşma ya da kitap yerine kısımlar halinde basılan romanlar eğitim almak için

⁷⁰ Özel, “Düşünce Dergisi Röportajı”, **a.g.e.**

⁷¹ Özel, “Arka Kapak Söyleşi”, **a.g.e.**

⁷² **A.e.**

⁷³ Mustafa Özel, “Para ve Roman”, **Nihayet Dergisi**, Sayı 16, Nisan 2016, s. 12.

alternatifi olmayan yoksul insanlara bile daha kolay bilgi sunmaktadır. Söz konusu dönemde halk iktisadi bilgileri ancak bu şekilde öğrenip aktarabilmekte, bu sebeple de Avrupa romanları için iktisadi meselelerden bahsetmek bir nevi gereklilik haline dönüşmektedir.⁷⁴

İngiltere sanayileşmenin başlamasında ve gelişmesinde öncü ülke olmasına rağmen edebiyat eserleri incelendiğinde 18. yüzyılda sanayileşmeye çok fazla değinilmediği gözlenmektedir. Sanayileşme tüm dünyada yayılıp etkilerini göstermeye başlamış olsa da dönemin yazarları henüz bunu fark edebilmiş değildir. Bu sebeple dönem eserlerinde çoğunlukla sanayileşmenin görünen yüzü vardır, ticaret ve çiftçilik gibi konular görünse de fabrikalaşma henüz görülmez. Bir kaç on yıl sonrasına gelindiğinde ise (Jane Austen romanlarında orta sınıfa ve toprak sahiplerine dair izler görülse de) şehir yaşamı ile ilgili pek az şeye rastlanmaktadır. Nihayet 1850'lere gelindiğinde ise özellikle 1839-1842 yıllarının ağır şartları sonrası fabrikalardaki işçilerin hayat şartlarından ve çocuk işçilerden bahsedildiği görülmektedir. Amerikan romanlarında ise genellikle finans ve para konularından bahsedilmiş ve "American Dream" tarzı hayata ulaşma çabaları konu alınmıştır.⁷⁵ Yine de dünyada iktisadi süreci yansıtmada en fazla eserler veren ülkeler İngiltere ve Fransa'dır. Bunda realizm akımının popülerliği ve sanayileşmenin etkisi reddedilemez. Örneğin Emile Zola paranın ve kapitalizmin öneminin edebiyata da sıçramasıyla başlığı Para olan bir roman yazmıştır.⁷⁶

Edebi eserler içinde Avrupa iktisat tarihi değerlendirmelerinde kullanılan en önemli eser şüphesiz ki Don Kişot'tur. Don Kişot 400 yılın en hüzünlü kahramanıdır ve sanayileşme öncesi eski dünyanın bir simgesidir. Eski dönemden kalma bir şövalyenin bir yel değirmenine savaş açması sanayi sonrası dünyada şaşırtıcı ve gülünç gelebilmektedir.⁷⁷ Cervantes'e göre artık gerçeği ortaya çıkarmak delilikle

⁷⁴ Thorton, What Can Economist Learn From Literature, Institute For New Economic Thinking Video, **a.g.e.**, dk. 11.00.

⁷⁵ "Fictional Literature As A Means Of Understanding Economic History", **a.g.e.**, s. 3-4.

⁷⁶ Özel, "Para ve Roman", **a.g.e.**, s. 13.

⁷⁷ Özel, "Aydınlar Romanlar ve Hakikat", **a.g.e.**, s. 43.

mümkündür, bu sebeple Don Kişot önemli bir kahramandır.⁷⁸ Öte yandan Robinson Cruose da edebi hayatın homoeconomicusu olarak ortaya çıkar.⁷⁹ Eserde çok açık kapitalizm izleri gözlenmektedir.⁸⁰

Romanlarda sıklıkla işlenen bir konu da girişimciliktir. Hatta bu eserlerin bir kaçında gerçek tarihi kişilikler bulunur. Dos Passas'ın *U.S.A./Büyük Para* üçlemesi girişimciliği işleyen ve Henry Ford'un kariyerinin yanında fayda, fiyatlar, kar ve risk alma gibi ekonomik konseptleri de anlatan önemli bir eserdir.⁸¹ Edebiyatçılar genelde ekonomistlerin aksine daha bireysel konuları incelemektedir. Yine de makro konulara değinen birçok eser de gözlenmektedir. Örneğin Shakespeare *Venedik Taciri* isimli eserinde pazarın yasal ve sosyal çerçevesini görmemize imkan sağlar. Rekabetçi piyasalardaki operasyonu *İnci*, makro problemler ve stabilizasyon politikalarını ise *Gazap Üzümleri* eseri açıklamaktadır.⁸² *Muhteşem Gatsby* insan kapitalinin artırılması ve "American Dream"i anlatmada; *Çavdar Tarlasında Çocuklar* ekonomik üstünlüğün günlük hayatta nasıl yansıdığını anlatmada önemli eserlerdir.⁸³ Dickens'in *Zor Zamanlar* isimli eseri okuyucuya endüstriyelleşmeyi yansıtırken Goethe'nin *Faust* isimli eseri para politikaları, vergi ve maliyeye, Steinbeck'in *Cennetin Doğusu* isimli eseri ise pazar gücü ve iktisadi değere ait önemli veriler sunan eserlerden diğer örneklerdir.⁸⁴

1.4.3. İktisadi Hayatı Anlamada Etkisi Açısından Osmanlı Edebiyatı ve Örnekleri

Osmanlıların romancılıkla tanışması ilk olarak Avrupa'da yazılan eserlerin çevirileri vasıtasıyla olmuştur. Edebiyatın ve pozitif düşüncelerin hakim olduğu ortamda gelişmesine rağmen Türk romanı, verdiği ilk eserlerde bu meseleye hakkıyla

⁷⁸ Mustafa Özel, "Düşünce Dergisi Sohbetleri", (Çevrimiçi)

<http://www.dusuncedergisi.com.tr/dusunce-sohbetleri/47/dusunce-dergisi-sohbetleri-3>, 22 Eylül 2016.

⁷⁹ M. Neil Browne, J. Kevin Quinn, "Dominant Economic Metaphors and the Postmodern Subversion of the Subject", *The New Economic Criticism*, Ed. by, Martha Wodmansee, Mark Osteen, London, Taylor&Francis e-Library, 2005, s. 115.

⁸⁰ Özel, "Aydınlar Romanlar ve Hakikat", *a.g.e.*, s. 44.

⁸¹ Watts, "Passages On Entrepreneurship and The Economic Role Of Government From Literature and Drama A Common Resource", *a.g.e.*, s. 3-8.

⁸² *A.e.*, s. 10-11.

⁸³ Watts Smith, *a.g.e.*, s. 298.

⁸⁴ *A.e.*, s. 301-305.

yakınlaşmamıştır. Dünyada hakim olan gerçekçilik akımının aksine gerçek değil gerçeğe uygun türde eserler vermiştir. Batı dünyası ve geleneksel Osmanlı dünyası arasında çelişkili bir ortamda meydana gelen ilk Türk eserleri genel olarak aşırı Batılılaşma çabasındaki Osmanlıyı hedef almıştır.⁸⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun romancılığın en çok geliştiği yer olan Avrupa'nın yaşadığı ekonomik koşulları yaşamayı onun romancılıkta farklı bir çizgide ilerlemesinin altında yatan temel nedenlerden birisidir. Avrupa'da sanayileşmenin etkisiyle işçi sınıfının yaşam koşulları değişmiş, birçok Avrupa eseri sanayileşmenin etkilediği meselelere değinmiştir. Osmanlı edebiyatında ise bu konulara dair içerikler gözlenemez. Osmanlı romancılığındaki bu farklı tutumun sebebi şüphesiz ki işçi sınıfı, üretim ilişkileri ya da benzeri meselelerin Osmanlı okuruna pek bir şey ifade etmeyişindedir.⁸⁶ Osmanlı'da bir işçi sınıfının bulunmayışı, edebi eserlerde de sanayileşme sonrası meydana gelen zor koşulların tasvirine pek rastlanmayışını açıklamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı edebiyatı iktisat tarihinin belki de en önemli meselesi olan kapitalizmi anlamada yetersiz kalmıştır. Osmanlı romanı, daha çok Batıdan öğrenildiği gibi ve kültür odaklıdır. Sınıf farklılıkları, çalışma ilişkileri gibi meseleler öne çıkmaz, çünkü okuyucu bu kavramların farkında değildir.⁸⁷ Daha çok alafranga ve batı ahlakının eleştirisi üzerinden bir şekillenme söz konusudur.

Fransa'da klasizm ve romantizmden sonra pozitivistten etkilenerek ortaya çıkan realizm akımı ele aldığı meseleyi tüm unsurlarıyla anlatmayı hedefler ve genellikle bu tip eserler tarafsız olurlar. Bu özellikleri nedeniyle realizm, iktisat tarihi çalışmalarına büyük katkıda bulunmuştur. Realizm Osmanlı İmparatorluğu'na ise ancak Tanzimat'tan sonra gelmiştir. Her ülkenin ve hatta yazarın realizm akımını farklı şekilde yaşadığı ve yansıttığını yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu da realizm akımını ana vatanı Fransa'dan farklı bir şekilde yaşamış, izlemiş ve yansıtmıştır.⁸⁸ İmparatorluğun en dikkat çekici yazarlarından olan Ahmet Midhat gerçekçilik ve doğalcılık konusunda kendisini Emile Zola ile kıyaslayıp

⁸⁵ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 35-42.

⁸⁶ Cankara, **a.g.e.**, s. 43.

⁸⁷ Cengiz, **a.g.e.**, s. 9.

⁸⁸ Cankara, **a.g.e.**, s. 22.

ondan daha gerçekçi bir üslup ile yazdığını ifade etse de, ikisi de gerçekçiliği farklı anlayıp farklı ifade etmişlerdir. Midhat realist olduğunu iddia etse de tarafsızlığı yakalayamayıp çok başarılı olamamıştır.⁸⁹ Midhat'ın ve Osmanlı romancılarının bu akımda başarılı olamayışı Osmanlı romanının iktisat tarihi yazımında kullanılmaya çok elverişli olmayışının nedenlerinden biridir. Midhat bu akımı inkar etmese de çoğu zaman materyalizmin, realizmin ve natüralizmin aynı olduğunu ifade etmiş ve aralarında fark görmemiştir.⁹⁰

Osmanlı romanı her ne kadar kapitalizmin sonuçları tam anlamıyla yaşanmadığından bu olguyu yansıtmakta yeterli olamamışsa da, ekonomik düşünce ve zihniyet gelişimini anlayabilmek açısından ise önemli bir kaynaktır. Özellikle Ahmed Midhat ve Mizancı Murat Bey iktisadi ve kültürel değişimi ve Osmanlı'nın kapitalist dünyaya dahil oluşunu buldukları şartlar altında oldukça iyi yansıtmışlardır.⁹¹ Kurgusal yazan ve kurgusal yazmayan yazarlar arasında aynı yöntemleri ve kaynakları kullanmışlardır. Hatta romanlar olayı bütünüyle ve kökten ele alıp ifade ettiği için daha etkili bir kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu bir ülkedir. Toplumunu doğruya ulaştırma gayesindeki yazarlar kendi görüşlerini ve mesajlarını yazdıkları romanların içine yerleştirerek daha geniş kitlelere ulaşma hedefi gütmektedir. Özellikle romanların daha anlaşılabilir dili ve bütüncül yaklaşımı halkı daha güçlü bir şekilde geliştirmiştir. Osmanlı yazarları, romanların haricinde iktisadi eserler vermiş olsalar da romanların etkisi daha geniştir. Eser sahipleri Osmanlı'nın kapitalist bir ruh anlayışına girmesi ya da popüler ekonomik mantaliteye ulaşabilmesi için romanı kullanmışlardır.⁹²

Ayrıca politika ile ilgilenip görüş ifade etmenin tehlikeli olduğu dönemin şartları altında Osmanlı modernistleri, toplum kritiği yapabilmek için daha az

⁸⁹ Enise Kantemir, "Gerçeklik", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. VI, Sayı 1, 1973, s. 139-151.

⁹⁰ Cankara, **a.g.e.**, s. 34.

⁹¹ Deniz T. Kılınçoğlu, "Economic Sensibilities In The Late Ottoman Society: Novels as Reflection and Instrument", **The Reshaping Of "Ottoman Economic Mind" In The Wake Of Modernity Panel I**, Org. by. Eyüp Özveren, İspanya, 13th Int. Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 2013, s. 18.

⁹² **A.e.**, s. 18.

tehlikeli görünen iki alana yönelmiştir ki bunlar da ekonomi politik ve romanlardır.⁹³ Tüm bu sebeplerle Osmanlı'da romancılar dönemde romanın gücünü iyi kavramışlardır. Özellikle Ahmed Midhat romanlarını birer okul gibi kullanmış ve tıpkı Fransız romanlarına konu olunan konuları romanlarına taşımıştır. Osmanlı romanları yükselen Osmanlı burjuvası, sosyal, ekonomik ve politik değerler, burjuvazinin ve halkın sosyal dönüşümü, çalışma ve meritokrasi gibi meseleler, önemle yansıtmıştır.⁹⁴ Avrupa'da kapitalizm yayıldığı için dönemin romanları kapitalizmin sonuçlarına eğilirken, Osmanlı'da ideal prototip olan karakterler görülür. Osmanlı romanlarında daha çok aşağıdan yukarıya dönüşümün ve modernizasyonun kurgulanmış halleri bulunur.⁹⁵

Türkiye tarihinde Avrupa'nın aksine emek tarihini yansıtabilecek eserlerin az sayıda bulunduğunu ifade etmiştik. Bu sebeple eserler bu konudaki akademik çalışmalar için çok yeterli gözükmemektedir.⁹⁶ Para konusu ise, edebiyat eserleri içerisinde yalnızca roman türünde ortaya çıkmaktadır. Hikayelerine parayı sokarak bunları romana dönüştüren iki önemli isim Ahmed Midhat Efendi ile Halid Ziya'dır. Bu iki yazarın ikisinin de çocukluklarının önemli bir bölümünde çarşıda çalışmış olması bu hususta dikkat çekicidir.⁹⁷ Yine de Türk romanları 1800'lerin sonuna kadar paradan ve kapitalist sistemden hakkıyla bahsedemez. Türk romanında paradan bahsedildiği gözlemlenebilse de, Osmanlı'da henüz benimsenmemesi sebebiyle açgözlü kapitalist ruhu tam yansıtılmamaktadır.⁹⁸ Türkiye'de para sistemi Avrupa'ya kıyasla çok daha geç benimsenmiştir. Ahmed Midhat para sistemini kavramış sayılı yazarlar içerisinde önemli bir örnektir. Bu sebeple eserlerinde sıklıkla iş hayatından bahsetmiş, insanların para sistemini henüz tam kavrayamayışını da vurgulamıştır. Örneğin *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında Andri isimli karakterin altının kendisi

⁹³ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt III, s. 629.

⁹⁴ Deniz T. Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Princeton Üniversitesi, NJ, 2012, s. 270.

⁹⁵ **A.e.**, s. 272-280.

⁹⁶ Makal, **a.g.e.**, s. 17-20.

⁹⁷ Özel, "Para ve Roman", **a.g.e.**, s. 14.

⁹⁸ **A.e.**, s. 14.

yerine kağıtlar üzerinde yazı görünce bu kağıtların para olduğuna ikna olmayışı Osmanlı'nın modern para sistemini özetlemektedir.⁹⁹

Her ne kadar Ahmed Midhat para ve iktisadi sistemi anlamış olsa da, bir Osmanlı gibi o da bu sistemi benimsememiş ve içselleştirmemiştir. Esasında bu benimsemeyiş ve kavrayamayış Türk romanının iktisadi özellikler taşımasını açıklar niteliktedir. Avrupa'da edebiyat eserlerini yaratan romancılar kapitalist sistemi kişisel olarak benimsemese de, içinde buldukları toplum görüşünün de etkisiyle finans ve para üzerine fikir yürütmeyi ve yazmayı denemişlerdir.¹⁰⁰ Osmanlı yazarlarında ise böyle bir durumun söz konusu olduğu görülmemektedir.

Osmanlı'nın kapitalist ruhu benimsemeyişini ve yansıtamayışını özetleyen önemli bir örnek Ahmed Midhat'ın *Altın Aşıkları* isimli romandır. Midhat bu romanda finans ve para konusuna yer vermişse de, eserinde Fransız romanında imrenilen ve üstün özelliklerle yansıtılıp finansçı gibi gösterilen tefecilere olumsuz nitelikler yüklemiştir.¹⁰¹ Çünkü tefecilik Osmanlı ahlakına tamamıyla ters bir durumdur. Ahmet Midhat da bu durumu tasvip etmemiş, bu sebeple de Fransız toplumunda önemli bir yere sahip olup soylularla dolu bir çevrede bulunsalar da tefecileri gerçeğin aksine toplumdaki dışlanan, evlenecek birini bile bulamayan insanlar olarak yansıtmıştır.¹⁰²

Türkiye'de romanlar üzerinden iktisat ilişkisi kurabilmemizi sağlayan bir diğer önemli örnek Ahmed Hamdi Tanpınar'ın eserleridir. Yine de Tanpınar'ın iktisat bilgisi ve romanlarındaki izleri Batı'daki örneklerin aksine çok daha makro kalmaktadır.¹⁰³ Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* 20. yüzyıl Türkiye edebiyatının en önemli romanlarından ve iktisat derslerinde incelenmesinde büyük fayda vardır.¹⁰⁴ Geç dönemde tarım işçilerini ve hayatlarını ise Orhan Kemal'in eserleri vesilesiyle değerlendirebilmek mümkündür.¹⁰⁵ Aynı şekilde Ahmed

⁹⁹ Özel, "Düşünce Dergisi Röportajı", **a.g.e.**

¹⁰⁰ **A.e.**

¹⁰¹ Özel, "Aydınlar Romanlar ve Hakikat", **a.g.e.**, s. 44.

¹⁰² Özel, "Düşünce Dergisi Röportajı", **a.g.e.**

¹⁰³ **A.e.**

¹⁰⁴ Özel, "Arka Kapak Söyleşi", **a.g.e.**

¹⁰⁵ Makal, **a.g.e.**, s. 20.

Midhat'ın *Müşahedat* isimli eseri ileriki bölümlerde de göreceğimiz üzere dönemin iktisadi yapısının önemli bir özetidir.

Çalışmamızın bundan sonraki kısmına Ahmed Midhad'ın yaşamı, yaşadığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ekonomik yapısı ve iktisadi hayata dair yazdığı eserleri ele alınarak devam edilecektir.



İKİNCİ BÖLÜM

2. BİR SON DÖNEM OSMANLI AYDINI: AHMED MİDHAT, YAŞAMI VE YAYIN HAYATI

2.1. Ahmed Midhat ve Hayatı

Ahmed Midhat 1844 yılında Tophane’de doğmuştur. Annesi Nefise Hanım 1829 yılında yaşanan Rus işgali sebebiyle Kafkasya’yı terk eden bir Çerkez, babası ise Anadolu’dan gelen bezci Süleyman’dır.¹ 19. Yüzyılda Tophane ve Karabaş Mahallesi’nde esnafın, yamaçlarda da muhafazakarların ikamet ettiği görülmektedir. Kendi hayatından pek çok iz bulabileceğimiz eseri Felatun Bey İle Rakım Efendi isimli eserinde kendisiyle özdeşleştirdiği tahmin edilen Rakım Efendi’nin de muhafazakar bir karakter olarak Salı pazarında oturması ve geçimini tıpkı Ahmet Midhat gibi çeviri ve yazarlıkla sağlaması şüphesiz ki tesadüf değildir.²

Daha 6-7 yaşlarında ailesinin geçimini sağlayabilmek için Mısır Çarşısı’nda bir dükkanda çırak olarak çalışmaya başlayan Ahmed Midhat, babasının vefatından sonra ağabeyi Hafız Ağa’nın memuriyet yeri olan Vidin’e gider ve Niş kasabasında yeni açılan rüştiyeye yazılır. Mezun olmasının hemen ardından yine ağabeyinin peşinden Rusçuk’a giderek Tuna valisi Midhat Paşa’nın da katkısıyla vilayet kaleminde katip olarak işe başlar.³

Bir süre sonra valiliğin en önemli yazışmalarında katip olan Ahmed Midhat bu görevi sırasında Fransızca öğrenir, Arapça ve Farsçasını geliştirir. Memuriyeti hemen her eserinde eleştiren Midhat, içindeki çalışma ve üretme aşkıyla kendi emeğiyle kazanç elde edeceği işlere yönelir. Böylece ilk olarak Defter-i Hakani dairesinde tapu defteri doldurulması işine başlar. Daha sonrasında Rusçuk’ta muhacirin Komisyonu Reisi Şakir Bey’in hayatına girmesiyle Midhat için yepyeni bir dünyanın kapıları açılır. Midhat’a evinde kalıp kitaplarını okuma izni veren Şakir Bey onu entelektüel hayata sokar ve tercüme yapmasını öğütler. Tiyatro, şiir ve

¹ Orhan Okay, “Ahmed Midhat”, **İslam Ansiklopedisi**, c II, 1989, s. 100.

² Orhan Okay, “Ahmet Midhat Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, **Vesikalık Dergi**, No:54, Temmuz Ağustos 2002, s. 131.

³ Ahmed Midhat, **Menfa**, Yay. Haz.: Handan İnci, İstanbul, Kapı Yayınları, 2013, s. 167.

felsefenin konuşulduğu bu çevre Midhat'ın hayatını büyük ölçüde değiştirir. Böylece önce tercümeyle başladığı kariyeri *Tuna* gazetesinde muharrirlikle devam eder ve mesleği olan gazetecilik ve yazarlık kariyeri 25 yaşında başlamış olur.⁴ Midhat Paşa'nın Bağdat'a tayini ile birlikte Bağdat'a giden Ahmet Midhat, orada memuriyetin yanında vilayet gazetesi çıkarmak amacıyla matbaa kurmuştur.⁵ Bağdat'ta kaldığı sürece ufkunu genişleten birçok insanla tanışan Ahmed Midhat, yazı yazmaya ve yayınlamaya yönelmiş, yazar kimliğini geliştirmiştir. Kendi hikayesini anlattığı *Menfa* isimli kitapta Bağdat'tan İstanbul'a yazar olmak için taşınmasından ve İstanbul'da hiç yazar olmadığı için bu işin zaman alacağından bahseden Ahmed Midhat sonunda kendi matbaasını açıp gazetesini çıkarmıştır.⁶ İstanbul'a geri döndükten sonra oturduğu eve baskı makinesi sokarak baskı işine girmiştir. Kısa sürede işleri büyümüş, çeşitli dergi ve gazetelerin basımını gerçekleştirmiştir. *Dağarcık* dergisi de bunlardan biridir.⁷

Ahmed Midhat, *Dağarcık* dergisindeki “*Duvar dan Bir Seda*” isimli yazısında materyalist düşüncelerde bulunması nedeniyle *Basiret* gazetesi tarafından İslam karşıtı olarak görülmüş, bu nedenle Rodos'a sürgüne gönderilmiştir. Sürgünde olduğu sürede ilk romanlarını yazmış, ders kitapları ve çeşitli eserler sunmuştur. Dönemde yazdığı eserlerin çoğu kardeşi Mehmet Cevdet adına çıkmıştır.⁸ Sürgünden sonra yazın hayatına devam eden Midhat, Abdülhamid'in yardımıyla *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini uzun süre yayınlamıştır. Sürgünden geldikten sonra yayım hayatı ve yazarlık kariyerinde büyük başarı elde etmiş, bunun yanında devlet görevlerine de devam etmiştir. *Takvim-i Vekayi* ve Matbaa-i Amire müdürlüğü, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye üyeliği ve başkanlığı yapmış, Darülfunun'da, Medreset-ül Vaizîn'de, Darümuallimat'ta genel tarih, dinler tarihi, felsefe tarihi gibi dersler okutmuştur⁹. 1888 yılına geldiğinde 8. Müsteşrikler kongresinde Türkiye'yi temsilen İsveç'e

⁴ Okay, “Ahmed Midhat Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, **a.g.e.**, s. 132.

⁵ **A.e.**, s. 133.

⁶ Ahmed Midhat, **Menfa**, **a.g.e.**, s. 202.

⁷ Okay, “Ahmed Midhat Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi” **a.g.e.**, s. 135.

⁸ Ahmed Midhat, **Menfa**, **a.g.e.**, s. 240-245.

⁹ Okay, “Ahmed Midhat Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, **a.g.e.**, s. 135.

gitmiştir.¹⁰ 1912 yılı Aralık ayında hayata gözlerini yummuştur.

Hayatında öğrenmeye ve öğretmeye büyük önem veren Midhat kariyeri boyunca çeşitli türlerde eserler vermiştir. Bunlar içerisinde çok sayıda roman olduğu gibi iktisadi ve bilimsel metinler ile tarih alanında çalışmalar da bulunmaktadır.

2.1.1. Bir Romancı Olarak Ahmet Midhat

Hayatı boyunca geniş kitleleri eğitme amacıyla çok sayıda eserler veren Ahmet Midhat bir yazar ve eğitmen olmanın yanında bir halk adamıdır. Bunda esnaf bir aileden gelmesinin etkisi şüphesizdir. Halkın faydasına olacak eserler vermeye dikkat etmiş, bu sebeple de oldukça sade bir dil kullanmıştır. Eserlerini olabildiğince Arapça ve Farsçadan arındırmıştır.¹¹ Romanlarında çoğunlukla Batılılaşma meselesi üzerinde durmuştur. Gerçek Batılılaşma ve Batı medeniyetlerine özenme arasındaki büyük farkı sıklıkla dile getirmiş, Osmanlı'da insanların Batılılaşmanın ne demek olduğunun tam farkına varamadığını iddia etmiştir. Kadın meseleleri üzerinde de duran Ahmed Midhat, feminizm ve kadınların iş gücüne katılımı gibi konuları romanlarda işleyen kendi dönemindeki ilk yazarlardan biridir. Ahmed Midhat'a göre Osmanlı için ideal olan Doğu'nun ve İslam'ın güzel ahlakı ve Batı'nın eğitim ve teknolojisinin birleşimidir. Avrupa'nın fen bilimlerinde üstün olduğunu kabul etse de eserlerinde genellikle Osmanlıları ve ahlakını üstün tutarak karakterleri halk kahramanı olarak yansıtmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli etkisi olan Tanzimat fermanı, Ahmed Midhat'ın doğduğu yıl olan 1844'ten önce ilan edilmiştir. Dolayısıyla Midhat doğduğunda ülkede Batılılaşma hareketi çoktan başlamıştır. Yine de edebiyat alanında bu yönde bir değişimin henüz söz konusu olduğu görülmemektedir.¹² Bu sebeple Osmanlı romancılığı Avrupa'daki örneklerinden farklı bir çizgide ilerlemiştir. Osmanlı aydınları bilim çağında pozitivist düşünce ile kökleri olan İslam

¹⁰ Yaşar Çakmak, "Tanzimat Sonrası İktisadi Düşüncede Ahmet Mithat Efendi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 28-30.

¹¹ Ceylan Pınar De Rosay, "Ahmet Midhat Efendi'nin Eserlerinde Batılılaşma", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 47.

¹² Orhan Okay, **Batı Medeniyetleri Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 2.

arasında büyük bocalamalar yaşamışlardır. Bu bocalamanın en önemli örneklerinden biri de Ahmet Midhat'tır. Yazın hayatının ilk döneminde pozitivist tutumda bulunurken sonraki dönemde bu tutumun değiştiği ve çelişkili ifadelerde bulunduğu gözlenmektedir.¹³

Ahmet Midhat yazın kariyerinin ilk yıllarında Genç Osmanlılar ve Namık Kemal ile olan ilişkilerinin ardından zamanla, özellikle de sürgün cezasından sonra bu gruba cephe alarak Abdülhamid rejiminde sözcü niteliğine kavuşmuştur.¹⁴ Son döneminde *Tercüman-ı Hakikat* vasıtasıyla Abdülhamid'in yardımcısı konumunda yazılar yazmıştır.¹⁵ Gazete Padişah tarafından desteklenmiş, muhafazakarlığı ve otoritenin gücünü yaymaya yönelik yayınlar yapmıştır. İşte tam da bu zamanda önceki dönemde bulunan materyalist görüşlerini çürütme ve kendini savunma girişimlerinde bulunup İslam'ı yüceltici bir üslup kullanmıştır. Ahmet Midhat'ın yayın hayatının ilk döneminde (1872-1877) daha materyalist ve felsefi eserler gözlenmekteyken, ikinci döneminde (1877-1912) İslam'a dönük ve padişaha yakın eserler görülmektedir. Her iki döneminin de ortak özelliği ise halkı eğitici bir yaklaşımda olmasıdır.¹⁶

Ahmet Midhat son döneminde materyalizmin yanında realist edebiyat akımını da eleştirmiştir. Bu eleştiriler özellikle de eserlerinde kendine denk gördüğü Emile Zola'ya ve bulunduğu akıma yöneliktir. Yazarın eleştirel yönde eserler vermesinin altında yatan temel etken Avrupa ile Osmanlı'nın çok farklı koşullar yaşaması nedeniyle aynı edebiyat akımının farklı uygulanması olabilir. Ahmet Midhat'ın edebiyat anlayışına göre bir eser anlaşılabilir olmalıdır ve yazarın görevi okuyucuyu eğitmektir. Eğer bir yazar tarafsız olursa kolayca kaçıp okuyucunun öğrenmesi gereken kısmı belirtmez. Bu sebeplerle realist akımın işlevlerine karşı duruşta bulunur. Onun romancılık anlayışına göre hayat zaten hayalden ibarettir. Bu sebeple romanda olması gereken önce fikirdir ve sonra da bunu ulaştırmaya yarayacak hayalin olması gerekir. Son olarak bu hayaller hakikatlerle süslenip okuyucuya

¹³ Cem Doğan, "Doğu İle Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 17, Sayı 56, 2013, s. 199-201.

¹⁴ *A.e.*, s. 205.

¹⁵ Cankara, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁶ Doğan, *a.g.e.*, s. 207.

aktarılmalıdır. Yine de kendisi realist akıma çok ters eserler vermeyip gerçeğe benzer eserler vermekle birlikte, her zaman kötü karakterleri cezalandırarak biraz da romantik bir üslup izlemiştir.¹⁷

2.1.2. Bir Ekonomist Olarak Ahmet Midhat

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın son dönemine doğru iktisadi fikirlerin yayılmasında gazeteler arasında Ahmed Midhat'ın da etkisiyle *Tercüman-ı Hakikat*'in önemli bir yeri vardır. Yazar öğreticilik gayesiyle hemen hemen her bilime ilgi duyduğu gibi iktisatla da ilgilenmiş, gazetede yazdığı yazıları daha sonra kitap olarak basmıştır.¹⁸

Ahmed Midhat, iktisat konusunda dört esere sahiptir. Bunlardan ilki *Sevda-yı Say-ü Amel*'dir(1880).¹⁹ Midhat bu eserinde çalışma ve emek sarf etmenin güzelliğini aşk ve sevdadan yola çıkarak açıklamaktadır. İkinci eseri olan *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*'de (1880)²⁰ ekonomide iş bölümü ve faydaları hakkında bilgiler vermiştir. Diğer bir önemli iktisadi eseri *Ekonomi Politik*'tir(1880).²¹ Bu metin birçok iktisadi kitaptan yararlanılmış bir çeviri yazıdır. Midhat metinde bulunan iktisadi bilgileri Osmanlı'ya uyarlayarak açıklamıştır. Ahmed Midhat'ın son iktisadi eseri de *Hallü'l- Ukad*'dır(1890).²² *Hallü'l-Ukad*'da yazar, padişahın iktisatla alakalı ilgilendiği ve sorduğu sorulara mektuplarla yanıt vermektedir.

François Georgeon, Carter Findley ve Şerif Mardin'e göre Ahmet Midhat'ın dünya görüşünü yönlendiren asıl şey onun iktisadi görüşleridir. Bu doğrultuda özellikle serbest girişimin Midhat'ın iktisadi görüşlerinde önemli bir konuma sahip olduğu görülmektedir.²³ Bu sebeple romanlarının yanında iktisadi eserlerinde de serbest girişimin ülke için önemini sıklıkla dile getirir.

¹⁷ Cankara, a.g.e., s. 46-66.

¹⁸ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul, Ötüken, 2013, s. 282.

¹⁹ Ahmed Midhat, **Sevda-yı Say-ü Amel**, İstanbul, Kırk Ambar Matbaası, 1878.

²⁰ Ahmed Midhat, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, İstanbul, Kırk Ambar Matbaası, 1879.

²¹ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik**, İstanbul, Kırk Ambar Matbaası, 1879.

²² Ahmed Midhat, **Hallü'l-Ukad**, İstanbul, Kırk Ambar Matbaası, 1890.

²³ Cankara, a.g.e., s. 36.

Ahmed Midhat Efendi’de ekonomi politik ilmine dair bir inanç söz konusudur. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu’nun sorunlarının çözümü bu ilimdedir. Bu sebeple de bu ilmi halkın anlayacağı bir üslupla anlatarak yazmıştır. Bir ilim olarak Ekonomi Politik’in gücüne inanır fakat Avrupa’daki “Laissez Faire” politikasının Osmanlı’nın problemlerini çözmeye yeterli olacağını düşünmez.²⁴ *Ekonomi Politik* isimli eseri halkın bu ilmi bilip tanınmasına verdiği önemden dolayı genel konularıyla açıklayıcı şekilde kaleme alınmıştır. Hacı-i Evvel, yani Ahmed Midhat, *Hallü-l Ukad* isimli eserinde ise iktisat epistemoloji bağı kurmuştur. Onun bu yaklaşımı 1980’lerde yaşanan iktisat metot sorunu ile benzerlik göstermektedir.²⁵ *Sevda-yı Say-ü Amel*, Fransızca “Lamour du Travail” cümlesinin Türkçe karşılığıdır. Serbest girişim, çok çalışma, kendine yetme şeklinde ifade edilir ve Midhat’ın iktisadi düşüncesine uygun bir çizgidedir. Eser küçük bir kitap ya da politik bir broşür özelliği taşımaktadır.²⁶ *Sevda-yı Say-ü Amel*’in, Ahmed Midhat hiç bahsetmese de esasında Samuel Smiles’in *Self-Help* isimli çok satan kitabından ilham alınarak yazıldığı iddiaları bulunmaktadır.²⁷

Ahmed Midhat eserlerinde Osmanlı sosyo- ekonomik değişimini sık sık ele alan, bu değişimde rol oynayan önemli bir yayıncı ve yazardır. Evde ya da kahvehanelerde herkesin öğrenci olduğu, yüksek okuryazar kitlesine sahip olmayan dergi, gazete ya da kitapların sesli okunduğu bir ülkede Ahmed Midhat’ın basit dille verdiği bilgiler büyük kitlelere ulaşmıştır.²⁸ Midhat’ın iktisadi fikirlerini daha iyi anlamlandırabilmek için yaşadığı dönem ve mekana ait olan iktisadi zihniyeti, yani Osmanlı ekonomisinin genel durumunu özetlemek faydalı olacaktır.

²⁴ Sayar, **a.g.e.**, s. 256-257.

²⁵ **A.e.**, s. 377-378.

²⁶ Carter Findley, “Ahmet Midhat’ın Sevda-yı Say-ü Amel’i”, **Tarih ve Toplum**, C. XXXIV, Sayı 203, 2000, s. 23.

²⁷ Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Bayıllaşma”, Drl. Mümtaz’er Türköne Tuncay Önder, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, İstanbul, İletişim, 1994, s. 45.

²⁸ Kılınçoğlu, “The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid”, **a.g.e.**, s. 168.

2.2. Ahmed Midhat'ın Döneminde Osmanlı Ekonomisinin Genel Görünümü

2.2.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Genel Bir Görünümü

19. yüzyılda nüfusunun 30 milyon olduğu tahmin edilen ve ülke ekonomisinin tarım merkezli olduğu bilinen Osmanlı İmparatorluğunda halkın büyük kısmı kırsalda yaşayan ve okuma yazma bilmeyen kitlelerden oluşmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ülke nüfusu daha çok Müslüman ağırlıklı hale gelmeye başlamıştır.²⁹

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı siyasi, askeri, idari ve iktisadi alanları için bir reform dönemidir. Ekonomik hayat Osmanlı klasik iktisadi işleyişini temelden etkileyecek değişiklikler ve gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmelerden önemli birisi 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması'dır. Bu anlaşma ile daha serbest bir ekonomiye geçiş yapan İmparatorlukta verilen imtiyazlar sonucu Avrupalı tüccarlar önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. Yabancı girişimciler imparatorluk içinde rahatlıkla dolaşıp yerleşebilmiş, kişisel vergilerden muaf tutulmuş ve mallarını istedikleri yere aktarabilmiştir. Zamanla bu ayrıcalıkların kapsamının genişlemesi yerel Osmanlı tüccarları ve ekonomisini tehdit edecek seviyelere erişebilmiştir.³⁰ 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile birlikteyse Avrupalı yaşam tarzı ve iktisat anlayışı dönemine girilmiştir. Zamanla hakim iktisadi politikalar değişmiş ve gündelik hayattaki kararlarda etkinliğini göstermeye başlamıştır.³¹ Tanzimat sonrasında özellikle dış ticaret açısından iktisadi faaliyetler geleneksel işleyişe göre daha liberal ilerlemiştir.³² 19. Yüzyıl boyunca ekonominin artarak devam eden dışa açılımı Avrupa sermayesinin ülke içindeki kuvvetini daha da artırmıştır. Bu yaklaşımda uzun vadeli sonuçlar yerine kısa vadede Avrupa ülkelerinden sağlanacak desteğe önem verilmiştir.³³

²⁹ A.e., s. 24-27.

³⁰ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 57.

³¹ Sayar, a.g.e., s. 270.

³² Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, İstanbul, Doğan Kitap, 2014, s. 32.

³³ Pamuk, a.g.e., s. 59

Baltalimanı anlaşmasının önemli bir etkisi Tanzimat, Islahat, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet gibi hukuki dönüşümlerin yaşanmasına zemin hazırlamış olması ve kapitalist dünyaya girişi sağlayan bir ortam yaratmasıdır. Tanzimat Fermanı, İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasını mümkün hale getirmiştir. Yabancı pazarlara açılmanın yanında azınlıkların hukuki anlamda garantide olmasını sağlamıştır.³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini değiştiren bir diğer etki de Kırım Savaşı'nın finansını sağlamak amacıyla dış borçlanma yoluna gidilmesidir. Öncelikle Galata bankerleri ve Fransızlardan yapılan bu borçlanmaların çok şiddetli artışı neticesinde İmparatorluğun bunların altından kalkamaması nedeniyle borçların yapılandırılması için Duyun-i Umumiye kurulmuştur. Duyun-i Umumiye 1881 yılında İmparatorluğun gelirinin yaklaşık %20'sini kontrol eder duruma gelmiş, devlet içinde devlet olarak Osmanlı ekonomisinde belirleyici bir pozisyon elde etmiştir. Duyun-i Umumiye'nin yanında İngiliz-Fransız sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası da Avrupa'daki kapitalin bir aracı olarak çalışması ve devletin emri altında emisyon yapan bir araç olarak işlevde bulunmaması nedeniyle Osmanlı dış kaynaklı finans kapitalinin bir parçası haline gelmiştir.³⁵

Abdülaziz dönemi sonlarında Osmanlı'da öne çıkan ekonomik problemlerin bir diğeri de sefahat, lüks ve göstermelik harcamaların fazlalığıdır. Ciddi borçlarıyla mücadele veren Osmanlı ekonomisi, aldığı kredileri verimli yatırımlardan ziyade kışla veya saray yapımı gibi alanlarda harcamıştır.³⁶ Avrupa'da özellikle Almanya ve Amerika korumacı politikalar uygularken Osmanlı İmparatorluğu'nun serbest dış ticaret politikası uygulaması, imparatorluk açısından önemli bir kayıp haline dönüşmüştür.³⁷ Abdülhamid dönemi ise büyük zorlukların yaşandığı uzun bir depresyon dönemi olarak gözlenmektedir. Özellikle 1873-96 yılları arasında,

³⁴ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 20-21.

³⁵ **A.e.**, s. 25-28.

³⁶ Sayar, **a.g.e.**, s. 270.

³⁷ Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, **a.g.e.**, s. 20.

dünyadaki krizin de etkisiyle Ortadoğu'daki bölgeler ekonomik açıdan oldukça zor dönemler yaşamıştır.³⁸

1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşmasından sonra daha liberal ve dışa açık bir iktisadi politikaya sahip olduğunu belirttiğimiz Osmanlı İmparatorluğu bu çizgisini 1914 yılından sonra başlayan milli iktisat dönemine kadar korumuştur. 1838 yılında özellikle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa devletleri için bir pazar ve hammadde kaynağı haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli üretim ve iktisadi gelişme olumsuz etkilenmiştir. Geçen süre içerisinde ülkede iktisat politikaları konusunda farklı fikirler ve tartışmalar mevcuttur. Serbestlik ve açık ekonominin yanında korumacılığı savunan cephe de söz konusu olmuştur. Yine de İmparatorluğun bağlı bulunduğu anlaşmaların da etkisiyle Dünya savaşına kadar ülkenin içe kapanması mümkün değildir. Savaşa kadar olan dönemde Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinde göze çarpan ilk durum özellikle askeri harcamalar nedeniyle artan bütçe açıkları ve dış borçlanmalardır. Bu borçlanmalar 1908 yılında devlet gelirlerinin yaklaşık %40'ına ulaşmıştır. Daha sonra savaşın başlamasıyla Avrupa ülkeleriyle kesilen ilişkiler ve İttihat ve Terakki yönetiminin tutumuyla birlikte ülkenin iktisat politikasını değiştirecek bir dizi karar alınmıştır. Bu kararlardan en önemlileri kapitülasyonların tek taraflı olarak iptal edilmesi, Osmanlı vatandaşlarının yabancı ülke girişimcileriyle eşit haklara sahip olması ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasıdır. Daha sonra yeni gümrük tarifesine geçilmiş, böylece Osmanlı İmparatorluğu vergileri düzenleme ve belli malları korumacılık uygulayabilme hakkına sahip olmuştur. Son olarak da Duyun-i Umumiye'nin işlemleri ve dış borçlar için yapılan ödemeler durdurulmuştur. Savaş döneminde dış borç alımının durması nedeniyle savaşın finansı vergiler yoluyla karşılanmaya çalışılmış ama gelirin düşmesinin etkisiyle bu yöntem etkili olamamıştır. İmparatorluk, tarihinin en büyük enflasyon süreciyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Savaş şartları altında alınan bu önlemler daha sonra Lozan Barış Antlaşması'nda kabul edilmiş ve esasında milli iktisat politikası uygulamaları savaş

³⁸ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 65.

şartlarının da etkisiyle İttihat ve Terakki hükümeti tarafından başlatılmıştır.³⁹

2.2.2. 19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Genel Görünüm

19. yüzyıla gelene kadar Osmanlı iktisadi anlayışı çerçevesinde kapitalizm önemsiz bir kavramdır ve bir şey ifade etmemektedir. Ülkede dayanışmaya dayanan ve kendine yetmeyi öne çıkaran bir ekonomik anlayışın hakim olduğu görülmektedir.⁴⁰ Tanzimat sonrasında liberal eğilimlere yönelen ülkenin II. Meşrutiyet'e kadar uzanan yolcuğu sonucunda iktisadi korumacılık ön plana çıkmıştır. Liberallikten korumacı iktisada yönelimde Sultan Abdülhamid'in ekonomik duruşunun da etkisi büyüktür. Abdülhamid her ne kadar liberal ekonomiye inanıp liberal yönelimlerde bulunsa da, iktisadi meselelere karşı duyarlı oluşu ve finans sistemini anlama üzerine verdiği çaba sonucu ekonomi politiğe yönelmesi, Osmanlı'nın mevcut durumuna çare olarak iktisadi korumacılık düşüncesine yönelmesine neden olmuştur.⁴¹

Dönem itibariyle Osmanlı iktisat politikasını yönlendiren en önemli görüşler liberal fikirleriyle Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikael paşa ile onların tam karşısındaki iktisadi korumacılık görüşleriyle Ahmed Midhat'a aittir.⁴² Bunların yanı sıra Cavit Bey ve Musa Bey de iktisadi düşüncede serbestlik-korumacılık tartışmalarında çalışmaları ve görüşleriyle önemli isimlerdendir. Ayrıca 1860'ların sonu ve 1870'lerin başında Jön Türklerden Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi isimlerin de memleketin iktisadi meselelerini tartıştığı, geleneksel Osmanlı ekonomik mantalitesi üzerinde çeşitli görüşlerde bulunduğu görülmektedir.⁴³

Ahmed Midhat'ın iktisadi meselelerde yazmaya başlamasında Padişah'ın ekonomiye olan yoğun ilgisi önemli bir etkidir. Ahmed Midhat yayıncılığı ve yazarlığının yanında ekonomi politik ile ilgilenmiş, ülkenin tarihi ve toplum yapısı

³⁹ Pamuk, **a.g.e.**, s. 163-171.

⁴⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s. 9.

⁴¹ Sayar, **a.g.e.**, s. 371-372.

⁴² Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 64.

⁴³ **A.e.**, s. 61.

çerçevesinde liberal ekonomi anlayışına karşı bir duruş sergilemiştir.⁴⁴ Bu sebeple Abdülhamid'in iktisadi korumacılık düşüncesi doğrultusunda dönemin mekteplerinde iktisat okutan Ohannes Efendi ile Portakal Mikael Paşa geri plana düşerken, Midhat'ın korumacı fikir ve eserlerinin önem kazanmaya başladığı gözlenmektedir.⁴⁵ Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu aydınları 19. yüzyıl boyunca ülkeye ekonomik başarı getirecek iktisadi politikalara karar vermede çeşitli tartışmalar yaşamıştır. Tüm bu tartışmalar içinde çalışmanın konusu dahilinde Ahmed Midhat'ın iktisadi fikirlerine aşağıda değinilecektir.

2.3. Ahmed Midhat'ın İktisadi Görüşleri ve Eserleri

Ahmed Midhat'a göre Osmanlı kendine has bir ülkedir. Devlet İslam devleti gibi teşekkül etmemiştir, çünkü içerisinde Müslüman olmayan unsurlar ve halklar da bulunur. Türk gibi de teşekkül etmemiştir, çünkü içerisinde Türk olmayanları da barındırır. Osmanlı devleti Osmanlı olarak kurulmuştur ve önemli olan Osmanlılıktır.⁴⁶ Bu sebeple kendine ait bir zihniyeti ve yapısı olan bu ülkede genele uygulanacak bir iktisadi politika etkisiz olacaktır. Ahmed Midhat homoeconomicustan ziyade Homo Ottomanicus'a inanmasının yanında, ahlaki değerlerinin Osmanlı'yı farklı kıldığı görüşündedir.⁴⁷

Ahmed Midhat'ın iktisadi fikri kapalı iktisat modeli ile uyusmaktadır. Korumacı iktisadi anlayışı Osmanlı'nın ekonomik sorunlarının çözümü olarak benimsemiş ve liberal iktisadi uygulamaların Levanten ve gayrimüslimlerin çıkarlarını gözettiğine inanmıştır. Her milletin koşulları ve özelliklerinin farklı olduğunu savunarak Osmanlı İmparatorluğu için de ayrı bir iktisat kitabı ve teorileri olması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre ekonomik insan çalışkan, tasarrufa meyilli, kanaatkâr ve disiplinli olmalıdır. Osmanlı insanı ise klasik iktisat politikasına uyan bir yapıdan ziyade toplumsal dayanışmaya önem vermektedir. Bu görüşlerini halka yayabilmek amacıyla iktisat metinlerinin yanında basit dillerde

⁴⁴ Sayar, **a.g.e.**, s. 285.

⁴⁵ **A.e.**, s. 372- 374.

⁴⁶ Ahmed Midhat, **Üss-i İnkilap**, Yay. Haz.: İdris Nebi Uysal, İstanbul, Dergah, 2013, s.17.

⁴⁷ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 155.

yazdığı romanlarında da sık sık dile getirmiştir.⁴⁸ Hatta *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* isimli eserinin girişinde herkesin anlayacağı dilde yazılmış bir ekonomi politik kitabının gerekliliğinden bahsetmiştir. Ona göre basit bir dil halkın geneline ulaşmak için önemli bir araçtır.⁴⁹ Korumacılığın yanında Klasik İktisattaki gibi serbest girişime ve işte uzmanlaşmaya da büyük önem vermektedir. Yed-i Vahid'e karşı olmakla birlikte geniş kapsamlı uygulanan rekabete de karşı durmamaktadır.⁵⁰

Korumacı görüşlere ve her ülkenin kendi şartlarının iktisat politikasındaki önemine yaptığı vurgularla Midhat'ın Alman Tarihçi Okulundan etkilendiği tartışmaları mevcuttur.⁵¹ Midhat döneminde iktisadi çizgisiyle liberal görüşlerdeki Ohannes ve Mikael paşaya karşı duruş sergilemiştir. Ahmed Midhat'ın Ohannes ve Mikael paşanın aksine iktisadi eserlerinde belirgin bir teorik bilgi eksikliği mevcuttur, fakat liberalizme çok ciddi bir karşı duruşu da söz konusudur.⁵²

Esasında Ahmed Midhat'ın da savunduğu iş bölümü ve girişimcilik görüşü Adam Smith'in eserinin ana temasıdır ve bunu Osmanlı İmparatorluğu'na tanıtan Ohannes Efendi'dir.⁵³ Ahmed Midhat, Ohannes Paşaya korumacılık hususunda karşı çıkmış ve Paşa'dan farklı olarak eserlerinde bilimsellikten uzak kalmıştır. Bu bağlamda eserlerinin teorik altyapısı zayıf olmakla birlikte, Osmanlı halkına iktisat biliminin tanıtılmasında çok katkıları olmuştur. İlerleyen kısımda Midhat'ın iktisadi eserleri genel olarak değerlendirilecektir.

2.3.1. Ekonomi Politik İlmi ve Konuları

Ahmed Midhat, Osmanlı İmparatorluğu'nun medeni toplumlar seviyesinde ve sanayileşmiş bir ülke haline dönüşmesinde Ekonomi Politik ilminin önemine inanmaktadır. Bu sebeple öncelikle aynı isimdeki eserinde, sonra da diğer iktisadi

⁴⁸ Sayar, **a.g.e.**, s. 373-374.

⁴⁹ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 79.

⁵⁰ Sayar, **a.g.e.**, s. 383.

⁵¹ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 84.

⁵² Sayar, **a.g.e.**, s. 374.

⁵³ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", **a.g.e.**, s. 68- 77.

eserlerinde bu ilmin kapsamını farklı boyutlarıyla açıklamıştır. Bunun yanında para, servet, değer gibi iktisadi konular hakkında bilgilendirme yaparak Osmanlı halkını bu disiplinin amaçlarına ve faydalarına yakınlaştırmayı hedeflemiştir. Eserde verdiği bilgiler birçok iktisadi kitaptan alınmış metinlerin çevirileridir. Yine de bu bilgileri Osmanlı İmparatorluğu'na uygun halde ifade etmeye çalışmıştır.

Ahmed Midhat'a göre Ekonomi Politik servetin üretilmesinin yanında tüketimini de içerir. Ekonomi politiğin gayesi eşyanın servete ilişkin olması suretince gerektireceği menfaat meselesidir. Medeni toplumların geçimi maddi ve manevidir. Manevi geçim ruhun ihtiyaçlarını giderirken maddi geçim de vücudun ihtiyaçlarını giderir. Medeni toplumu insanlar oluşturur ve insanların bu maddi manevi ihtiyaçlarına ekonomide tüketim denir. Bu bağlamda toplumlar tüketim için üretmeye, üretim için de çalışmaya muhtaçtır.⁵⁴

Para, modern toplumda en önemli araçtır. Mübadelenin adil olabilmesi para kullanımına bağlıdır, ayrıca para mübadele işlemi kolaylaştırır.⁵⁵ Ahmed Midhat, Ekonomi Politik'çe iddia edildiği üzere yalnızca Amerika'nın keşfinden sonra altın çoğalması nedeniyle eşyaya daha fazla para verildiği iddiasına ise karşı çıkmaktadır. Altın artışının fiyatlar ve alım gücünün düşmesi üzerinde etkisini kabul eder, fakat bunun yanında dünyada hayat ve geçinme şartları da değişmiştir. Altınla birlikte aynı oranda nüfus da çoğalmıştır, bu sebeple tamamen keşifler dolayısıyla alım değerinin düştüğü inancına katılmamaktadır.⁵⁶ Mübadeleyi mümkün ve kolay kılan paradır, özellikle altın ve gümüş en uygun mübadele araçlarındandır, fakat altının kuyumculukta da kullanılıyor oluşu nedeniyle altının artış ya da azalışı mübadeleyi zorlaştıran önemli bir etkidir. Bunların dışında havale ve nakdi evrak ve banknotlar da taşınması ve güvenliği açısından önemlidirler. Ayrıca nakdi evrak ve sikkelerin aynı akçeye denk olması onun yerini tutmasından, onun değerinde olmasından kaynaklanır. Devlet iç ve dış borçlanma durumlarında kağıt para çıkarma yetkisine de sahiptir. Devletin gücü milli servetine denk olduğundan borçlanma ve kağıt para

⁵⁴ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik**, Yay. Haz.: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 100-104.

⁵⁵ **A.e.**, s. 109.

⁵⁶ **A.e.**, s. 148.

suretiyle servet aramak kesinlikle zararlıdır. Bu evrakların nakit olmayışı önemli bir noktadır. Eğer o evrakın altın olarak karşılığı varsa kağıt para çıkarmanın bir mahsuru yoktur ve ekonomi politik tarafından bir itirazda bulunulamaz.⁵⁷ Para mübadele aracı olmasının yanında servete değer biçer ve ekonomi düşünürleri en çok bu konuda ortak fikirlere sahiptir.⁵⁸

Midhat servetin maddi manevi işimize yarayan her şeyin genel adı olduğunu ifade eder. Her türde servet kişinin sermayesini oluşturmaktadır. Ekonomi politik ilminin temel taşı servet ve sermayedir. Elbette bu iki kavram emek olmadan da bir işe yaramaz. İnsanlar sermayesiz bir şey üretemezler. Örneğin alet ve makineler olmaksızın üretim yapmak mümkün değildir, sermaye de ondan önce sarf edilen emekle meydana gelir. Ekonominin gayesi üretilmiş servettir. Değeri ise fayda ve emek ile belirlemektedir.⁵⁹ Ekonomi Politik ilminde önemli olan serveti artırmak ve bu serveti sermayeye dönüştürmektir. Servet sermayeye dönüştürülüp üzerine emek eklenmediğinde ölü sermaye olarak kalacaktır. Hava da insanlar için bir servettir ama emek harcanmadığından değer kazanamaz, yalnızca emekle elden geçen malın değeri artar.⁶⁰ Asıl gaye üretim olduğundan elinizde olan para ya da buğday başka bir şeyin üretimi için kullanılmadığı takdirde servet sayılmayacaktır. Midhat'a göre yalnızca büyük servet sahipleri değil küçük servet sahipleri de sermaye yaratabilir. Örneğin bir işçi artırdığı 2 kuruşu ile birikim yapıp hisse senedi ya da tahvil alıp yeni sermayeler oluşturabilir.⁶¹ Midhat merkantilizmi ise akla uygun bir sistem olarak değerlendirmemektedir. Sadece satıp hiç ithalat yapmamak ve altın biriktirmek yersiz bir çabadır. Çünkü sandıkta duran paranın kimseye bir faydası olmaz, para çoğaldıkça değeri azalmaktadır. Örneğin 100 kile buğday eskiden 10 dirhem altınken artık 50 dirhemdir. Bunun sebebi Amerika'nın keşfiyle altının çoğalmasından başka bir şey değildir.⁶²

⁵⁷ A.e., s. 160-170.

⁵⁸ Ahmed Midhat, **Hallü'l Ukad**, Yay. Haz.: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 310.

⁵⁹ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik, a.g.e.**, s. 109-114.

⁶⁰ Ahmed Midhat, **Hallü'l Ukad, a.g.e.**, s. 308-309

⁶¹ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik, a.g.e.**, s. 129.

⁶² A.e., s. 140.

Ekonomi Politik'e göre milli serveti ticaret artırmaktadır ve ticaretin güçlenmesi için ülkeler arası savaşların kesilmesi gerekir. Ekonomi politik askeri güç ve başarıya önem vermez ve bunu sanayi ile ticaretin önünde engel olarak görür. Oysaki askeri bir toplum olarak Osmanlı da zenginliği yakalamıştır. Ahmed Midhat Osmanlı'nın kılıcının da zenginlik getirdiğini düşünmektedir. Roma da servet sahibi bir ülke olmasına rağmen tarihten silinip gitmiştir, bu sebeple asıl ve kalıcı olan servet, sanatkar ve tüccar olan milletlerin yani Yahudiler gibi milletlerin servetidir.⁶³

Ahmed Midhat yararlandığı birçok eser içinden Jean Baptiste Say'ın ekonomi tanımını uygun bulmuştur.⁶⁴ İlimler içerisinde sadece matematiğin mutlaka gerçek olduğunu ifade eden Midhat hakikate uygun bilimlere “science exactes” dediği bilgisini verir. Felsefe gibi zanni ilimlerde mutlak kesinlik aranmadığı gibi, pozitif ilimler derecesine varamayan ekonomi politik zanni bilimlerden olsa da matematik ve istatistikle ilişkisi vardır.⁶⁵ Bu sözleriyle iktisadın kapsam ve yöntemi ile diğer bilimleri kıyasladığı görülen Ahmed Midhat'ın iktisatçılar arasında bugün olduğu gibi tarihte de sıkça yaşanan yöntem tartışmalarına atıfta bulunmaktadır.

Her ne kadar ekonomi politiğin çerçevesi genel olarak belli olsa da, kuralları farklı mekan ve zamanlarda farklı şekilde uygulanmalıdır. Osmanlı'da yüksekokulda okutulan ekonomi politik eğitimini eleştiren Ahmed Midhat, sadece Adam Smith okutularak ekonomi öğrenilemeyeceğini, bu şekilde bir eğitimin doğrudan tercümeyle girdiğini ifade eder.⁶⁶ Adam Smith taraftarları servetin tanımına değeri dahil etmişlerdir. Fakat değer denilen kavram görecelidir. Bu sebeple servet denilen şey, hem faydayı hem değeri içermelidir. Yine de bu iki kavram zorunlu ya da mutlak değildir. Ekonominin faydası, birine faydasız gelen bir malı faydalı bulan birine mübadele edebilmektir. Bu durumda insanlar işine yaramayan bir malı satma hakkına sahiptir.⁶⁷

⁶³ A.e., s. 150.

⁶⁴ A.e., s. 100.

⁶⁵ Ahmed Midhat, *Hallü'l Ukad, a.g.e.*, s. 282-292.

⁶⁶ A.e., s. 301.

⁶⁷ A.e., s. 307-308.

Bazı noktalarda eleştirmekle birlikte Midhat, Adam Smith'in görüşlerine bir ölçüde katılırken ünlü Fransız merkantilist Colbert'i ise servet yığmayı öneren görüşlerinden dolayı desteklemez. Yine de Colbert'i ülkesine yaptığı katkılardan dolayı gözünde Adam Smith'ten üstün bir mertebeye koyar.⁶⁸ Adam Smith ekonominin kurucusu olmadığı gibi ekonomiyi öğrenmek onun öğretilerini harfiyen ezberlemek de değildir diyerek tepki gösterir.

2.3.2. Uzmanlaşma ve İş Bölümü

Ahmed Midhat'a göre Ekonomi Politik'in en önemli konusu uzmanlaşmadır. Tıpkı Klasik İktisatçılar gibi Ahmed Midhat'a göre her işçinin bir işte uzmanlaşması gerekir, çünkü en basit iş olarak görülen ekmek yapmak bile tek kişinin emeğiyle gerçekleşmemektedir. Bir işte verime ulaşmak için birçok insanın emeğine ihtiyaç vardır.⁶⁹ *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* isimli eserinin ana fikri iş bölümü ve uzmanlaşmadır. Bu eserle iş bölümünü ve faydalarını basit örneklerle açıklayarak Ekonomi Politik'in belki de en önemli meselelerinden birini halka benimsetmek istemiştir.

Ahmed Midhat, büyük şehirlerde her işin bölünebileceğini ve en fazla sayıyla şubelere ayrılıp her kısmın bağımsız olması gerektiğini düşünür. Köy kasaba gibi küçük yerlerde de bir idarehane çeşitli işleri birleştirip onları bağımsız idaresinin parçası saymalıdır. Yani büyük şehirlerde farklı ve birbirinden bağımsız kollarda herkes tek işle ilgilenmelidir.⁷⁰

Her ne olursa olsun, bir eserin meydana getirilebilmesi için iş bölümü gerekir. Kişiler kendilerine olduğu kadar devlete de hizmet etmelidir. İş bölümü sermayenin meydana gelmesi açısından önemli olduğu gibi kabiliyet ve mesainin birleşmesi hususunda da önem taşır. Fabrikaların kurulması ancak sermaye ile mümkündür. Bunun kolay yolu ise birçok insanın sermayesini birleştirmesiyle meydana gelen şirketlerdir.⁷¹ İş bölümünde kimi insan sermayesiyle, kimi insan sanatıyla, kimisi de

⁶⁸ A.e., s. 321.

⁶⁹ Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik, a.g.e.*, s. 108.

⁷⁰ A.e., s. 121.

⁷¹ Çakmak, *a.g.e.*, s. 69-70.

bilgisi ile öne çıkar. Herkes sahip olduğu gücü ortaya koyup birleşirse Avrupalıların elde ettiği ekonomik konuma gelmek mümkün olur. Ayrıca, “birbirinden münferit cüzlerden hiçbir şey meydana gelmez önemli olan iştirak etmektir içtima etmektir ancak bu şekilde hedeflenen iş hallolacaktır” diyerek iş bölümünün önemini tekrar tekrar ifade eder.⁷²

Halkı eğitmeyi önemli bir hedef olarak belirleyen Midhat, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai* isimli eserinde bir şirketin nasıl kurulacağına dair açıklayıcı bilgiler de vermektedir. Sermayeler birleşip şirket kurulduğunda önce idari ve genel yönetimin kurulması ve toplantılarının nasıl olacağını açıklayan Midhat okuyucuya pratik bilgilerle destekte bulunur.⁷³ Örneğin bir kağıt fabrikasının kurulması amacıyla gerekli sermayeyi bulabilmek için beş bin kişi toplanıyorsa da bu kişilerin tamamı fabrikada hizmet vermeyecektir. Bu kişiler amaçların yerine getirilebilmesi için görevi 3-4 kişiden meydana gelen bir komisyona havale ederler. Dolayısıyla gerekli mesainin bir kısmını bu komisyon üstlenir. Daha sonra bu sorumlu kişiler fabrikayı inşa edecek bir mühendis bulup makine tanzimini ona havale ederler, direktör ya da kağıtçı ustası gibi gerekli çalışanları bulup göreve atayarak mesaiyi bölüştürürler. Hesaplar, oluşturulan genel meclis ile seneden seneye kontrol edilir ve böylece şirketin işleyişi sağlanır. Kurulan bir fabrika eğer tek kişinin olsa tüm işlerin yolunda gitmesi imkansız hale gelecektir. Mesainin bölüşümü düzeni de sağlayan bir unsurdur, böylece herkes uzman olduğu konuda mesai harcayabilir.⁷⁴

Midhat’a göre Avrupa’da Osmanlının aksine toprak sahibi olmayan kesim şirket açarak ülkesinin kalkınmasına hizmet eder. İstanbul halkı ise gözünü memuriyetten ayıramamıştır. Halbuki şirket açma konusunda paranın yetersizliği mesele değildir, önemli olan geniş katımlı çok ortaklı birlikteliklerdir.⁷⁵ Osmanlı’da üretilen deriler Avrupa’ya gidip işlendikten sonra geri döner ve bu durum ciddi para kayıplarına neden olmaktadır. Özellikle borç içindeki bir ülke için bu kabul edilebilir bir durum değildir. Osmanlı’da yerli deri fabrikalarının olmayışının ardında bu sanatı

⁷² Ahmed Midhat, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*, İstanbul, Kırk Ambar Matbaası, 1879, s. 110-128.

⁷³ Çakmak, a.g.e., s. 71.

⁷⁴ Ahmed Midhat, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*, a.g.e., s. 121-125.

⁷⁵ Çakmak, a.g.e., s. 69.

bilmemek yatmaz. Mesele o fabrikayı kurmayı sağlayacak paradır ve ülkedeki girişimciler henüz bunun bilincinde değillerdir. Teşrik-i mesai usulüyle birçok kişinin katkısıyla yeterli para bir araya getirilirse kendisinin dericilik sanatını herkese öğreteceğini ifade eder.⁷⁶

Son olarak iş bölümünün önemini anlamada Ahmed Midhat'ın verdiği makine örneği dikkat çekicidir. Ahmed Midhat, makinelerin 10-15 metal parçadan meydana gelip inanılmaz sonuçlar ortaya koyması gibi, insanların da birleşerek çok daha büyük başarılar elde edebileceğine inanır. Her ne kadar devlet korumasına önem verse de, ekonomik gelişmenin bireyler ve girişimler sayesinde olacağını bilincindedir.⁷⁷

2.3.3. Çalışmanın Önemi

Ahmed Midhat bir bireyin vatanına milletine faydalı olmasının insanlığın temel şartı olduğunu düşünür. Bir kişi hiçbir şey yapmadan ülkesine zarar vermediğini düşünse de, aslında başkasının sermayesi ile yaşıyor oluşu en büyük zarardır. O yüzden her Osmanlı vatandaşı çalışarak vatanına faydalı olmalıdır.⁷⁸

Midhat çalışma aşkına ilişkin olarak Osmanlı halkını ve özellikle başkent İstanbul'da yaşayan Müslüman nüfusu eleştirmektedir. Ona göre çalışma ve emek gösterme konusunda tutkudan eksik olanlar Müslümanlar ve özellikle de İstanbullulardır. Dünyanın her yerinden gelip İstanbul'da ekmeğini kazanan insanlar mevcuttur. Bunlardan Rum ya da Ermeniler memurluğu düşünmeden, devletin sırtına yük olmadan kendilerini geçindirebilir. İstanbul'a dışardan gelen tüccarlar başkentte asla aç kalmaz, hatta zengin olup geri dönerler. Fakat ne yazık ki İstanbul halkında emek gösterme azmine rastlanmaz, onlar daha çok memurluğa göz dikmişlerdir.⁷⁹

Ahmed Midhat'a göre çalışma aşkı her meslek grubunda önemlidir. Padişah bile çalışma aşkına sahip olmalı, böylece vatani için daha verimli olmalıdır. Ona göre

⁷⁶ Ahmed Midhat, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, a.g.e., s. 117.

⁷⁷ Kılınçoğlu, "The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid", a.g.e., s. 78.

⁷⁸ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik**, a.g.e., s. 118.

⁷⁹ Findley, a.g.e., s. 24.

çalışma sevdasına sahip diğer padişahlardan farklı olan Abdülhamid bu konuda örnek gösterilebilir.⁸⁰ İslam dininde çalışmanın ve iş aşkının önemine dair birçok ayet ve hadisler bulunur, yine de bir ülkenin medeniyet terbiyesi o ülkenin ahlak ve erdemiyle gelişmektedir. Osmanlı'da çalışma aşkının olmayışı medeniyet terbiyesinin yeterli olmayışından kaynaklanır. Avrupa'da insanların özünde olan bu hisler göçebeliğin etkisiyle Türklerde ise daha azdır. Öte yandan Batı'da insanların günübürlük ve kendileri için yaşamalarının yanında Osmanlı toplumunda insanlar hep ahiret için hazırlık halindedir.⁸¹

Osmanlı halkının yalnızca memurluğu düşleyip serbest girişim ile pek ilgilenmeyişi her defasında sert bir dille eleştiren Midhat, bürokrasinin en üst kademesinde çalışan bir kişinin hayatı boyunca biriktirebileceği para 60.000 lira iken, fabrika ya da maden ocağı açan bir girişimci için bu değeri milyonlar olarak gösterir.⁸² Memur zihniyetine romanlarında bile karşı duran Midhat, memurlara verilen maaş odalarda esnemeleri için değildir der.⁸³ Ona göre çalışkan insanların yanında İstanbul'da bomboş vakit öldüren memurlar da bulunmaktadır ve ekonomi için asıl zarar bunlardır. Önemli olan çalışan insanların nasıl çalıştığını, ne denli mutlu olduğunu izlemektir. Galata'da, Eminönü'nde çalışan insanların sistemi öğrenilmeli, içlerindeki zevke, azme bakıp bir de Bab-ı Ali'de memurların çalışma sevdasından yoksun hallerine bakıp mukayese yapılmalı ve ibret alınmalıdır. Unutulmamalıdır ki çalışan insanın ömrü güzellik ve mutlulukla geçer, çünkü emeğin verdiği zevki başka bir şey dolduramaz.⁸⁴ Avrupa'da özel girişim devlet sektöründen daha büyük öneme sahiptir ve memur zihniyetinden fayda olarak hep daha öndedir. Midhat'a göre Avrupa'nın gelişmişlikte Osmanlı'dan asıl farkı budur.⁸⁵

Ahmed Midhat, hizmet fikrine de çok önem verir. Avrupa'da alışveriş mağazalarında tezgahtar olarak çalışanların müşterilere karşı kibar tutumu ve

⁸⁰ Ahmed Midhat, **Sevda-yı Say-ü Amel**, Ed. Hilmi Uçan, İstanbul, Kitap Dünyası, 2016, s. 37-38

⁸¹ **A.e.**, s. 3-14.

⁸² Findley, **a.g.e.**, s. 27.

⁸³ Ahmed Midhat, **Sevda-yı Say-ü Amel**, **a.g.e.**, s. 45.

⁸⁴ **A.e.**, s. 33-34 ve 56-57.

⁸⁵ Orhan Okay, "İktisatta Milli Düşünceye Doğru (İlk Görüşlerin Yüzüncü Yılı)", **Türk Kültürü**, Yıl XVIII, Sayı 207-208, Ankara, 1980, s. 77.

memnun etme çabasını takdir edilesi bulur ve ne yazık ki Osmanlı'da bu tutumun gözlenemediğinden şikayet eder.⁸⁶ Osmanlı halkı kahvehanelerde oturup boş vakit geçirmeyi sever, aslında bu vakti daha iyi değerlendirmek mümkündür. Çalışmalar da insanlar okuyarak, ya da en azından iş düşünerek vakitlerini çok daha verimli harcayabilirler. Bir insan para sahibi değilse de en azından bir fabrika kurmayı düşündüğünde ya da iş hakkında fikirler ürettiğinde boş gevezelikten daha fazla fayda sağlar.⁸⁷

Ahmed Midhat kadınların çalışıp toplumsal hayata katkıda bulunmasına da büyük önem vermektedir. Kadınların Batılılaşmasına önem veren isimlerdendir. Ona göre Amerika'da kadınlar neredeyse erkekleri geçme aşamasına gelmişlerdir ve bu çok pozitif bir gelişmedir.⁸⁸ Aynı gelişmelerin Osmanlı kadını için de yaşanması için gerek romanlarında gerekse iktisadi eserlerinde bu yönde mesajlar verdiği görülür. Özellikle *Sevda-yı Say-ü Amel*'de ve diğer romanlarında kadın Batılılaşmasına ve özgürlüğüne büyük önem vermiştir. Yine de onun bu desteği kadınlarla sınırlı kalmış, erkek Batılılaşması noktasında ise karşıt bir tutum sergilemiştir.⁸⁹

2.3.4. Vergiler

Ahmed Midhat'ın eserlerinde vergi konusuna da değindiği ve vergilerin halkın üretim şevkini kırmayacak şekilde değerlendirildiği görülmektedir. Bir ülkede askerinin varlığı ve toplanan vergiler güvenlik açısından büyük önem taşır. Bu nedenle vergiler her ülkede düzenli biçimde toplanmalıdır. Hatırlanması gereken vergiyi yoksul kesimin üzerine yük etmemek ya da bir bireyi askerde uzun süre tutup halk açısından teşvik kıran bir unsur yaratmamaktır. Neyse ki Osmanlı'da vergiler konusunda bir adaletsizlik yoktur ve bu sorumluluk yoksulun üzerine yüklenmemiştir diyerek ülkenin özgün durumunu açıklar. Ekonomi politik ilmi Osmanlı'daki vakfedilmiş arazi ve emlake karşıdır. Bu sebeple bizdeki arazi ve emlak mülk suretiyle tasarruf olunmalı, böylece ülke olarak ekonomi politik ilminin

⁸⁶ Erol Ülgen, "Ahmed Midhat Efendi'de Çalışma Fikri", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, s. 50.

⁸⁷ Ahmed Midhat, **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, a.g.e., s. 128-131.

⁸⁸ Ahmed Midhat, **Sevda-yı Say-ü Amel**, a.g.e., s. 46.

⁸⁹ Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", a.g.e., s. 34.

itirazından korunmalıdır. Bu şekilde mülk hürriyetinin faydalarından yararlanılmaya başlanılabilir ve servet üretimi teşvik edilebilir. Servet üretimini teşvik eden bir diğer faktör de sigortalardır. Sigorta sayesinde çiftçilerle sanat ve ticaret erbabı korunabilir. Avrupa’da sigortanın devletçe yapılması kabul olmamışsa da, eğer sigortayı devlet yapıyorsa sigorta akçesi belirlendikten sonra vergi gibi ödenmelidir.⁹⁰

Vergi, bir tüketim çeşididir ve ülke için gerekli olduğundan şarttır. Yine de Ekonomi Politik’çe zorla alınan vergiler onaylanmamaktadır. Vergilerin haricinde medeni toplumlarda yardımlaşma da oldukça önemlidir. Bu sebeple Osmanlı’daki vakıfların işleyişleri düzeltilmeli ve halka desteklerde bulunulmalıdır.⁹¹

2.3.5. Bankacılık ve Tekeller

Ahmed Midhat Ekonomi Politik’de bankacılıkla ilgili görüşlerini de belirtmiştir, Ziraat Bankası gibi bankalar sermayenin edinilmesi ve üretim açısından oldukça faydalıdır. Ona göre önceleri sarraflardan alınan bu borçlar halkın zarar etmesine neden olmaktadır. Halbuki Ziraat Bankasından %3 ya da %5 faizle alınacak borç her birey için faydalı olacaktır. Bu borçlar ülkenin ekonomik başarısında kullanılabilir.

Ahmed Midhat’ın tekeller hakkında görüşleri ise şu yöndedir: Tekel ve monopoller hükümet için fayda sağlayabilirse de halk için çeşitli olumsuzluklara neden olabilir. Tekel, ticarete ve iş dünyasında rekabet ve ilerlemenin önünde büyük engel oluşturur. Oysaki makineleşmede ilerleme sağlandığında ucuz ve kaliteli mal üretilmektedir ve ekonomik büyüme ancak böyle sağlanabilir.⁹²

2.3.6. Makineleşme

Midhat makineleşme, teknolojik gelişme ve işsizlik gibi 19. yüzyılın tartışmalı konuları üzerinde de çeşitli görüşler belirtmektedir. Dünyada sanayileşme

⁹⁰ Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik, a.g.e.**, s. 123- 125.

⁹¹ **A.e.**, s. 183.

⁹² **A.e.**, s. 126-131.

neticesinde artan makinelerin ilk etapta işçileri işinden ettiği ve zor durumda bıraktığı doğrudur. Sonrasında ise makineler sayesinde sağlanan seri üretim ile gelen ucuzluk tüketimi artırmış, bu da daha çok üretime, dolayısıyla da işçi ihtiyacına sebep olmuştur. Örneğin İngiltere’de makineler çoğaldıkça işçi sayısında da artış sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda da vapurlar ilk geldiğinde pazar kayıklarının işsiz kalacağı düşünülmüştür. Fakat ucuzluğun yarattığı talep nedeniyle şehrin diğer yakasından daha çok insan İstanbul’a gelmiş, böylece kayıklar eskisinden daha çok kullanılmaya başlanmıştır.⁹³

Dolayısıyla Midhat’ın teknolojik gelişme ve makineleşme yanlısı görüşler taşıdığı, kısa vadeli maliyetlere katlanılması halinde bu değişimin emek talebi için yeni alanlar açarak istihdamın olumsuz etkilenmesi ve işsizliğin ortaya çıkışı gibi durumları da engelleyeceğini dile getirdiği görülmektedir.

2.3.7. İthalat ve İhracat Özgürlüğü

Ahmed Midhat’ın korumacılık hususunda çelişkili ifadeleri olduğu söylenebilir. Nitekim iktisadi metinlerinin bir kısmında gümrük vergilerinin bir kaç fabrika dışında halka zarardan başka bir şey getirmediğinden bahsederken, *Ekonomi Politik*’in ilerleyen kısımlarında Avrupa mallarını ülkeye sokmamak için ithalata vergi koyulmasının önemini savunmaktadır. Ancak eğer bir mal ülkede pahalı ve yurtdışında ucuz ise buna gümrük koymanın halkı zarara sokacağı ve kaçakçılığa yönelteceğini de iddia eder. Bu noktadan hareketle, gümrüklerin hiçbir ülkede olmamasını ve bu şekilde gümrüklerin felaketlerinden tüm dünyanın korunabileceğini iddia ederek çelişkili düşünceler sunmaktadır.⁹⁴

Midhat’a göre teşvikler doğru kullanıldığında faydalı olabilecektir. Teşvikler devlet tarafından bir sanat çöktüğünde ya da yeniden meydana getirilmeye çalışıldığında verilmektedir. Yine de bu teşvikler yalnızca bir takım adamların zenginleşmesinden başka halka hiçbir fayda sağlamıyorsa gereksizdir. Teşvikler içerisinde “Der obak” denilen usul farklıdır. Bu usule göre bir mal farklı bir limana

⁹³ A.e., s. 135- 136.

⁹⁴ A.e., s. 138.

geldiğinde alınan vergi, mal işlenip o ülkeye geri gönderildiğinde iade edilir. Her ne kadar adaletli bir yöntem olsa da bu konuda da usulsüzlükler halkın maddi durumuna zarar vermektedir.⁹⁵

Midhat ekonomi politik eserini yazarken kullandığı kaynaklardaki Klasik İktisat görüşlerine inansa da, ithalat ve ihracat konusunda bazı farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Öncelikle her ne kadar sandıkta duran paranın kimseye bir fayda sağlamayacağını belirtse de sırf elden altın veya gümüş çıkarabilmek için ihtiyaç olmayan mal alımını da zararlı görmektedir. Bu sebeple yazara göre elde tutulan mal da para da zararlıdır. Fakat boş tutulan mal, paradan daha zararlı olacaktır. Çünkü altın çoğaltılabildiği müddetçe sermaye olarak kullanılırsa fayda sağlayacaktır. Ekonomi politik bir insanın 100 Franklık ihracat yapmasına karşılık 80 Franklık ithalat yapmasına zarar olarak baksa da, Midhat bu 20 Frank'ın sermayeye dönüştüğü müddetçe fayda sağlayacağı görüşündedir.

Bu sebeplerden dolayı Ekonomi Politik ilminin ithalat ve ihracatı serbest bırakma fikrine katılmamaktadır. Her ülkenin kendi şartları ve özgün yapısı olması nedeniyle genel kuralların tüm ülkeleri kapsayacağı düşüncesini yanlış bulmaktadır. Örneğin Osmanlı'da iç sanayinin himayesi önemli bir konudur. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti Avrupa'daki hakim görüşün tersine ziraat, sanayi ve ticareti himaye etmelidir. *“Orman ve maden işletmeye kabiliyetimizin olmadığı ortadadır, bu durumda yapılması gereken var olan servetimizi korumaktır. Himayemiz yetersizdir ve bu sebeple malımızı alıp Avrupa'ya götüren de oradan mal getiren de hep yabancılar olmuştur. Pamuk, kök boya, kuru incir, kuru üzüm ve palamut gibi mallarımızı yurtdışına satan ve yurtdışından ülkemize mal getirenler Osmanlı halkı değildir. Bu sebeple, hükümetin korumasını artırması gerekir”* diyerek korumacılık yanlısı görüşlerine dayanak aramaktadır. Ticareti doğal bir süreç olarak değerlendiren Midhat, bunun ülke yönetiminin kontrolünün altında olması gerektiğini de belirtmektedir.⁹⁶

⁹⁵ A.e., s. 143.

⁹⁶ A.e., s. 144-154.

Midhat'a göre matbaa karşısında bir katibin gücü ne ise Osmanlı'nın da Avrupa karşısında gücü o kadardır. Bu nedenle Osmanlı'nın bir anda ithalat ve ihracat serbestliğine geçmesinin zararlı olacağını savunur.⁹⁷ Midhat'ın korumacılık anlayışı sosyalizme varacak bir devlet müdahalesini de içermez. Nitekim her ne kadar daha iyi şartlara ulaşmalarına imkan vereceği için işçi grevlerini anlayışla karşılarsa da, sosyalizmi toplumlar için tehlikeli bir anlayış olarak değerlendirmektedir.

2.3.8. Osmanlı'nın Ekonomik Çöküşünün Nedenleri

Ahmed Midhat Osmanlı'nın ekonomik sorunlarını sadece ülke ile sınırlı tutmayıp, özelde İslam ülkeleri ve genelde sanayileşmeyi başaramamış tüm ülkeler kapsamında ele almaktadır. Ona göre İslam alemi yalnızca Osmanlı ile sınırlı kalmayarak genel bir fakirlik halindedir. Biraz da abartı ile her şeyin dışarıdan getirildiğini ve iç sanayiye dair bir şey bulunmadığını ileri sürmektedir. Osmanlı'da Müslümanların hamallık ya da kayıkçılık yaparak geçindiğini, öte yandan tarımın yeterince etkin olmayışı ya da malları taşıyacak yolların olmayışının ülkenin ticarete gelişmemesi açısından önemli bir sorun olduğunu belirtir. Unun dahi Rusya'dan ithal edilmesini eleştiren Midhat bu durumu oldukça vahim bir mesele olarak görmektedir.⁹⁸

Osmanlı ticaretinin yabancıların elinde oluşu ve kapitülasyonlar da ekonomik başarısızlıkta önemli nedenlerdendir. Midhat'a göre ülkenin mevcut serveti dışarıdan gelen bu yabancı iş adamları tarafından yok edilmektedir. Bunun yanında devlet hazinesinin iki yüz milyon lira borçta olması da büyük bir olumsuzluk kaynağıdır. Midhat bu noktada eleştirilerini sertleştirerek ülkenin bir ekonomik hükme tabi olmadığını, Ekonomi Politik bir bilim olarak ülkeye uygulandığında verilecek hükmün Osmanlı'da ne sermaye, ne ziraat, ne sanat, ne de ticaret olduğunu, tüm bunların yeniden inşa edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Yabancıların himaye ve imtiyazlarla sağladıkları ayrıcalıklar nedeniyle yerli halkın imtiyazlardan mahkum

⁹⁷ A.e., s. 154- 156.

⁹⁸ A.e., s. 151-152.

olduğunu ve bu durumda da ticaret, ziraat ve sanayiden mahrumiyetten kaçınmanın mümkün olmadığını belirtir.⁹⁹

Midhat'a göre Osmanlı'nın düştüğü bu durumdan kurtulması serbest dış ticareti ortadan kaldırmasıyla sağlanabilir. Eğer bu şekilde ticarete devam edilirse iç sanayi korunamayacaktır. Ahmed Midhat'ın gümrük vergileri hakkında çelişkili ifadeleri olduğunu yukarıda belirtmiştik. Feshane-i Amire'nin durumuna ve zar zor ayakta durmasına bakarak, Avrupa yerli sanayisini memlekete sokmamak ve ithalata vergi koymak birinci şart olmalıdır ifadesi de bu değişken yorumlarından biridir. Ayrıca ticaretin daha profesyonel yapılabilmesi için Avrupa'ya sanayi öğrenebilmesi için öğrenci gönderilmesi yanında dışardan gelip çalışacak olanlara da çeşitli imtiyazlar sağlanmalı görüşündedir.¹⁰⁰

Sully¹⁰¹, Fransa'daki ekonomik problemlere çözüm olarak kralın devlet hazinesinden özel harcama yapmasına karşı durmuş, vergileri azaltıp bütçede denklik sağlamıştır. Askerleri de dağıtıp tarıma önem veren Sully döneminde yoğun üretim yapıp bunu yurtdışına satmayı başaran tüccarlara teşvikler verilmiştir. Tarımda ise malikaneler çiftliklere çevrilmiştir. Midhat'a göre Fransa'nın Sully dönemindeki zamanı Osmanlı'nın şimdiki haline benzerdir. Dolayısıyla Sully'nin izlediği yol Osmanlı için de en mantıklı yoldur. Önemli olan, vergileri krala değil hazineye aktarmaktır. Fransa himaye ve kendi ürettikleri malların ithalatına koyduğu ağır vergiler ile ekonomik başarıya ulaşmıştır.¹⁰²

Midhat, Sully'den sonra devreye giren Colbert dönemi ile ilgili de izlenen yol aynıdır der. Colbert vergilerde adaletli düzenlemeler yapmış, ihracat gümrüklerini kaldırmış, ticaret odaları kurup ticareti kolaylaştırmış ve Fransız mallarını diğer ülkelere tanıtmıştır. Afrika kökenli siyahlara adaletli davranılması yasasını getirmiş,

⁹⁹ A.e., s. 152-155.

¹⁰⁰ A.e., s. 160.

¹⁰¹ Maximilien de Sully 13 Ekim 1560'da doğmuş ve 16 yaşında Navar Kralı 4. Henry'nin askeri hizmetinde göreve başlamıştır. Henry daha sonra tüm Fransa'nın kralı olduğunda Sully de Fransa'nın tamamının idaresinde etkili olmuştur. Sully, esasında ekonomist olarak değil, bir mühendis ve hesap adamı olması üzerine birinci general olarak şöhret kazanmış sonrasında sadakati ve Krala yakınlığının da etkisiyle ekonomik kararlarda etkili bir kişi haline gelmiş ve idare reisi olmuştur (Ahmed Midhat, **Hallü'l Ukad, a.g.e.**, s. 322-332).

¹⁰² Ahmed Midhat, **Hallü'l Ukad, a.g.e.**, s. 325-332

daha çok fabrika kurarken tarıma da önem vermiştir. Asiller ticareti alçaltıcı bulurken Colbert bu algıyı tamamen değiştirmiştir. Bu örnekte görüldüğü üzere Fransa'yı da mübadele serbestliğinin olmayışı kurtarmıştır.¹⁰³

Midhat, fizyokrasinin önemli temsilcisi Quesnay'i de ele alarak, Fransa'nın ekonomik başarısı için önemli bir değer olarak görür. Altının gerçek bir servet olmadığını ve kendi ülkesinde üretilen mahsulün önemini ortaya çıkaran ilk kişi Quesnay'dir.¹⁰⁴ Midhat Fransa'dan verdiği örneklerle korumacılığın ve daha sonra yerli üretimi artırmanın ekonomiyi iyileştiren yegane unsur olduğunu belirtmiştir.

Ahmed Midhat'a göre Osmanlı'da Smith öğretilerinin okullarda yasa diye okutulması son derece yanlıştır. Henüz Fransa'nın Sully döneminde olan bir ülkenin serbestliği uygulaması mantık dışıdır. Ticareti ve sanayisi olmayan, tarımı ancak kendi karnını doyurmaya yeten bir ülkede ancak sopa ile esnaf, çiftçi ya da sanayici olunur. Ne yazık ki Osmanlı'daki mektepliler kendisine karşı gelmekte ve ticaret serbestliğini savunmaktadır. Ona göre bu durumun çok kısa sürede değişmesi ülkenin iyiliği açısından şarttır.¹⁰⁵

18. ve 19. yüzyıllarda Batıyı Osmanlıya anlatan ve aktaran elit kesim burjuva üretim şekillerini değil aristokratik tüketim şekillerini daha iyi bilmektedir. Bu sebeple de Osmanlı'ya da bunu aktarmışlardır. Midhat bu noktada bir eleştiri getirerek, aristokratlar zaman öldürebilmek için briç oynayan, zamanın değerini ve üretmenin önemini kavrayamamış kesimdir der. Ona göre Osmanlı Batılılaşmayı bu şekilde sanarak büyük hata yapmıştır. Osmanlı'ya da bu algının oturamayışı birçok sorunun altında yatan önemli bir nedendir.¹⁰⁶

Midhat'a göre İmparatorluk bu kötü ekonomik koşullardan ancak Avrupa gibi bir çalışma disiplinine kavuşarak kurtulabilir. Ülkede hakim olan memur zihniyetinin değişmesi ve kişilerin girişimciliğe yönelmesi gerekir. Osmanlı'da göçebelikten

¹⁰³ A.e., s. 333-349.

¹⁰⁴ A.e., s. 352.

¹⁰⁵ A.e., s. 357.

¹⁰⁶ Findley, a.g.e., s. 25.

gelen vatan ve hürriyet aşkı yoksunluğu Avrupa'da çok yoğundur. Midhat, Osmanlı'da vatan fikri olmadığından sevdası da bulunmaz der.¹⁰⁷

Sonuç olarak Osmanlı'nın ekonomik çöküşüne Ahmed Midhat'ın belli başlı çözüm önerileri bulunmaktadır. Bunlar genel olarak halkta geniş kapsamlı ve hızlı bir çalışma gayreti uyandırmak, iş bölümü ve şirketleşme bilincini uyandırarak yerli sanayinin gelişmesini sağlamak ve eğitimde liberal düşünceleri aşmak olarak özetlenebilir.¹⁰⁸

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Ahmed Midhat'ın seçili edebi eserleri üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem sosyal ve ekonomik hayatına dair öne çıkan konular değerlendirilecektir.

¹⁰⁷ Ahmed Midhat, **Sevda-yı Say-ü Amel, a.g.e.**, s. 4-10.

¹⁰⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 87.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AHMED MİDHAT'IN ROMANLARI ÜZERİNDEN OSMANLI SOSYO - EKONOMİK YAPISINI ANLAMAK

İktisat ve edebiyat arasındaki ilişki akademik dünyada henüz yeni yeni çalışılmaya başlanmışken Osmanlı romanının önemli iktisadi meseleleri yansıtılabilmeye zayıf kaldığı görülmektedir. Yine de Osmanlı romanı İmparatorluk içerisinde kendine has bir biçimde gerçekleşen Türk modernleşmesini ve imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısını anlama açısından az kullanılan ama yazıldıkları döneme ait mühim bilgiler sunan kaynaklardır.¹ Çalışmanın bu bölümünde Ahmed Midhat'ın seçilmiş romanları üzerinden ülkenin genel sosyo-ekonomik yapısına dair çözümlenmeler yapılacaktır.

3.1. 19. Yüzyılda Toplumun Genel Yapısı ve Batılılaşma Algısı

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda en çok dikkat çeken meselelerden biri Batılılaşma ve toplumun bu harekete verdiği reaksiyon olmuştur. Tanzimat Fermanının ilanından sonra ortaya çıkan bu değişim süreci Ahmed Midhat'ın romanlarında da sıklıkla işlenmiştir. Ahmed Midhat'a göre Osmanlı toplumu Batılılaşma sürecini yanlış yorumlamış ve uygulamıştır. Bu nedenle de bu durum modernleşmekten ziyade özentilik halini almıştır.

Midhat'ın ülkede meydana gelen bu kendine özgü dönüşümü yansıtan en önemli ve belki de en popüler eseri *Felatun Bey ile Rakım Efendi*'dir. Felatun Bey Türk edebiyatında varlıklı olup alafranga özentiliği sebebiyle aşırı davranışlar sergileyen Osmanlı kesimini örnekleyen önemli bir roman karakteridir. Felatun Bey'in babası Mustafa Meraki çocuklarını Osmanlı İmparatorluğu'nun üst sınıfında yaygın olduğu üzere alafranga usulde yetiştirmek istemiştir. Örneğin Arap dadılar yerine Rum ya da Ermeni dadıları tercih etmiştir. Mustafa Meraki yalnız çocuklarının yetiştirilmesinde değil kendi hayatındaki tüm detaylarda alafrangalık ve Avrupalılık peşinde koşmuştur. Bulundurduğu emlakı tamamıyla satıp Tophane

¹ Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", a.g.e., s. 32.

taraflarında daha çok Batı mimarisinde görülen taş bir bina satın alması bu özenti ve şekle odaklı batılı davranışları gösterir niteliktedir.

“*Olgunluk derecesindeki alaturkalıktan olgunluk derecesindeki alafrangalığa sıçramış*”² bu ailenin büyük çocuğu olan Felatun Bey lüks giyim kuşam için büyük paralar harcayan, zamanının çoğunu boş uğraşlarla geçiren, günlük yaşamında sürekli Fransızca kelimeler kullanan varlıklı bir Osmanlı memurudur. Onun bu vahim hali Osmanlı halkının Batılılaşmayı tamamıyla yanlış anlayıp uyguladıklarını gösteren önemli bir örnektir.

Batılılaşmayı yanlış algılayan ve yanlış yaşayan bu kesimin toplumun kalanına ve özellikle ülkenin geleceğine etkisi oldukça olumsuzdur. Felatun Bey’in çalışmadığı halde miras yoluyla kendine kalan parayı dikkatsizce harcaması, çevresindekileri de harcamaya ve israfa özendirishi batı özentiliği meselesinin önemli bir boyutudur. Eserlerinin tamamında çalışmanın öneminden bahseden Ahmed Midhat, toplumun bu vahim örneklerinin üretmeyip var olanı tüketmeleriyle ülkelerine en büyük zararı verdiklerini düşünür. Batılılaşma konusunda dikkati çeken bir diğer önemli durum da, halkın çoğu zaman bu yaşayış biçimini gösteriş için tercih etmesidir. Özenti ve gösterişin öneminin büyük olması nedeniyle, toplumun neredeyse geneli bu yanlış tutumlardan etkilemiştir. İnsanlar harcadıkları paralardan boş vakitlerini değerlendirme şekillerine kadar gösteriş merakına girmiştir. Kağıthane gezintileri bile halk için artık hoşça vakit geçirme aracı olmaktan çıkmış, gösteriş yapma aracı haline gelmiştir.³

Batılılaşma konusunun incelendiği bir diğer Ahmed Midhat romanı da *Jön Türk*’tür. Her ne kadar roman tekniği zayıf olsa da Osmanlı İmparatorluğu’nda feminizm, kadınların eğitimi ve toplumdaki rollerini içermesi özelliğiyle Türk romanında bir ilk olarak nitelendirilen *Jön Türk*, yanlış modernleşme ve alafrangalık hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Romanda 1800’lerin sonlarına gelindiğinde artık Batılılaşma hareketinin Osmanlı’da halkın geneline yayıldığı gözlenmektedir.

² Ahmed Midhat, **Felatun Bey İle Rakım Efendi**, Yay. Haz.: Ekrem Aytar, İstanbul, Kitapzamanı, 2011, s. 13.

³ **A.e.**, s. 113.

Örneğin 1897 yılında öncenin aksine yalnız alafranga ailelerin değil muhafazakar ailelerin de gerek ev dekorasyonunda, gerekse yaşayış biçiminde Batılılaşmaya yöneldikleri görülmektedir.⁴

Toplumunu neredeyse her alanda etkileyen alafrangalık Osmanlı konaklarının mimarisinden yaşayış tarzına ve eğlenme biçimine, kına gecelerinden düğünlere kadar çok şeyi değiştirmiştir. Değişim süresince alaturka kesimin yaşadığı ayak uydurma problemleri de İmparatorluğun alafranga-alaturka olarak bir çatışma yaşamasına neden olmuştur. Halkın eski ile yeni arasında büyük bir ikileme düştüğü gözlenmektedir. Bu bağlamda her iki kesimdeki insanlar kendi yaşayışlarına göre uç tepkiler vermektedir. İmparatorluk içerisinde gerektiği kadar Batılılaşıp geleneksel özelliklerini kaybetmeyen insan sayısı çok azdır. *Jön Türk* romanında Karagöz Hacivat'ı bile çok fazla alafranga ve rezil bulan Ahdiye hanım uç alaturka fikirleriyle esasında bu kutuplaşan kesime önemli bir örnektir. Müstakbel damadı Nurullah Bey ise hukuk fakültesi mezunu ve alafrangalığı kararında uygulayan, yani Osmanlı'nın azınlıkta olan kesiminin örneği olarak sunulmaktadır.⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma sonrası halkın yaşayış biçimi ve düşünce şekli de bir değişime uğramıştır. Alafrangalaşan mimari sonrası eskiye kıyasla küçülen sofalarla birlikte konaklarda yaşayan insan sayısı da azalmıştır. Avrupalılık etkisiyle eskiden kalabalık ailelerin ve hizmetlilerin hep beraber yaşadığı konaklarda yaşayanların sayısı azalmıştır.⁶ Evlerinde heykel, resim gibi eşyalar bulundurmayan Osmanlı ailelerinde giderek bu tip sanat eserlerinin kullanımı artırmıştır, hatta artık din ve şartları bile tartışılmaya başlanmıştır. *Taaffüf* isimli romanda varlıklı, eğitilmiş ve modern kesimden olan Saliha ve eşi Rasih'in kendi aralarında sık sık İslam'ın gerçek şartlarının ne olduğunu tartıştıkları gözlenmektedir. Örneğin onlara göre İslam'da asıl yasak olan heykeller değil, o heykellerin önünde namaz kılıp ibadet etmektir. Bu detayın üzerinden eğitici üslubuyla Ahmed Midhat,

⁴Ahmed Midhat, *Jön Türk*, Yay. Haz.: Osman Gündüz, Ankara, Akçağ, 2010, s. 2.

⁵A.e., s. 17.

⁶Ahmed Midhat, *Taaffüf*, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 9.

İslam üzerine düşünmenin ve onu gerçek anlamıyla anlamının önemini vurgulayıp Osmanlı okuyucusuna aktarmaya çalışmıştır.⁷

Midhat, *Henüz 17 Yaşında* isimli eserinde toplumda son dönemde sık görülmeye başlanan hayat kadınlığını da Batılılaşma ve yabancılarla artan ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirir. Zevke ve bu tarz şeylere harcanan boş paranın Osmanlı halkına Batı'dan bulaştığını iddia eder. Devletin politikalarını da eleştiren Midhat, bu tip eylemlerin çoğalmaması için halkın evliliğe teşvik edilmesi gerektiğine vurgu yapar. Devletin bekar erkeklerden vergi almasını ve kadınların çeyizinin olmayışı gibi evlenmelerinin zorlaştıran etkileri ortadan kaldırması gerektiğine ve son olarak yine kadın eğitiminin ve kendilerine yetebilmelerinin önemine vurgu yapmaktadır.⁸

Şerif Mardin'e göre Osmanlı'daki yanlış modernleşmenin ardında yatan bazı sebepler vardır. Buna göre tüm dünyada yaşanan burjuva, piyasa ve sanayi devrimleri Osmanlı'da yaşanmamış, dolayısıyla ülkede sosyal yapıyı değiştiren unsurlar da eksik kalmıştır. Batılılaşma sorununda göze çarpan en önemli problemlerden biri de bu unsurların yokluğudur. Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu esnaf kökenlidir. Bu sebeple batılı tarzda tüketime daha tutucu yaklaşır ve eleştirir. Esnaf ne burjuva ne de proleterdir, yani ufku ve görüşü sınırlı ve geçmişten gelen yapıları devam ettirmeye meyillilerdir. Ahmed Midhat'ın Osmanlı Batılılaşmasına belki de en büyük tepkisi de onun kökeninden gelmektedir. Osmanlı toplumundaki dindarlık ve savaşçı yapı nedeniyle halk, züppe olarak nitelendirilen bu tüketim yanlısı kesime karşıdır. Müsrifliğe karşı olan bu tutum esasında Osmanlı'nın cemaatçi yapısından kaynaklanır.⁹

Ahmed Midhat romanlarında Tanzimat soylularının gelişmesinde bir sakatlık gözlemlemiştir, bunu da birçok eserinde dile getirmiştir. Esnafıktan gelen bir halk adamı olmasının da etkisiyle Osmanlı'da çoğunluğun sesi olmayı tercih etmiş, halkın menfaati için okuyucunun dikkatini sorunlu bulduğu belli konulara, özellikle de

⁷ A.e., s. 91.

⁸ Ahmed Midhat, *Henüz 17 Yaşında*, Ed.: Pelin Aslan, Rıfat Özçöllü, İstanbul, Kapı Yayınları, 2013, s. 161-164.

⁹ Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", a.g.e., s. 30 ve 70-78.

yanlış modernleşmeye çekmiştir. Dönemin klasik Osmanlı soylularının benimsediği yolu benimsememiş, tutumluluk ve çalışmanın ahlakına önem vermiş, gösterişçi tüketime dayalı değişimi eleştirmiştir.¹⁰ Ekonomik görüşlerinde de çalışmanın ve emeğin destekçisi olan yazar, olumsuz yaklaştığı gelişmeyi değiştirme arzusu taşımıştır.

3.2. Sosyal ve Kültürel Hayat

Hemen her eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel yaşamından örneklerler görebildiğimiz Ahmed Midhat, özellikle başkent İstanbul halkının ulaşım olanakları ve sosyal yaşamları gibi konuları eserlerinde sıklıkla ele almıştır. Bunun yanında eserlerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsaldaki yaşamı hakkında da önemli bilgiler edinilmektedir. Çalışmanın bu kısmında Midhat'ın romanlarında İstanbul ve taşra ayrımı üzerinden Osmanlı'da sosyo-kültürel yaşama dair genel durum değerlendirilecektir.

3.2.1. Başkent İstanbul'da Sosyal Hayat

Ahmed Midhat'ın birçok eserinde İstanbul yaşamını içeren hikayeler anlattığı gözlenmektedir. Bu bağlamda başkent İstanbul'u anlayabilmek açısından romanları iktisat tarihi çalışmaları için önemli birer yardımcı kaynak olabilir. Başkent İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısındaki tahmini nüfusu 1 milyon 100 bindir. Bu nüfusun 700 bini Müslüman kesimden oluşurken, 120 bin civarında da yabancı ve gayrimüslim bulunmaktadır.¹¹ Yabancılar daha çok Beyoğlu ve Galata tarafında ikamet etmektedir. Dolayısıyla bu bölge İstanbul'da Avrupalı yaşam tarzının en hakim olduğu yerdir.¹² Müslüman kesimin ise daha çok İstanbul içi denilen Beyazıt ve çevresinde yaşadığı gözlemlenmektedir. Beyoğlu-Galata ile Beyazıt ve çevresi yerleşim alanları olarak gözükür, bunların yanında geç dönemde Alibeyköy'de mandıraların, Kağıthane'de de gezi alanlarının olduğu görülmektedir.

¹⁰ A.e., s. 47.

¹¹ Ahmed Midhat eserinde nüfusun geriye kalan 280 bini hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

¹² Ahmed Midhat, **Müşahadat**, Yay. Haz.: Özlem Nemutlu, İstanbul, Özgür Yayınları, 2011, s. 128-129 ve 136.

Sürekli bir dönüşümün yaşandığı İstanbul'da 1850'lerde kır ve avcılık mekanı olan yerlerin 1870'lere gelindiğinde yeni ve nezih mahallelere dönüştüğü görülmektedir. Midhat bu gelişmelerin en çarpıcı yaşandığı yerler olarak Kadıköy, Haydarpaşa, Şişli, Feriköy ve Yeşilköy gibi bölgelere dikkat çekmektedir.¹³ Ayrıca Sirkeci, Bahçekapı ve Aksaray gibi popüler olan muhitler 1870'lerde yaşanan değişim ve Batılılaşma ile beraber önemlerini Beyoğlu ve Galata'ya bırakmıştır.¹⁴

Birçok milletten insana ev sahipliği yapan İstanbul'da gayrimüslimler ve Müslümanlar vapurlarda, sokaklarda ya da sosyal hayatlarında birlikte yaşamaktadır. Gayrimüslim topluluklar arasında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve kökeni Avrupa olan Katolik Latinler bulunmaktadır. İstanbul'da Osmanlı vatandaşı olmayan yabancı sayısı da oldukça fazladır.¹⁵

Ahmed Midhat'ın İstanbul'dan Marsilya'ya giden bir geminin yolcularını tanıtarak başladığı *Paris'te Bir Türk* isimli eserinin ilk satırlarından İstanbul'da 19. yüzyılda birçok milletten insan olduğu görülebilir. İstanbul'dan kalkan bu gemide Paris soylularından ünlü Fransız oyunculara, ticaretle ya da sanatla uğraşan Alman ya da İngilizlerden daha birçok millete dair insanla karşılaşmak mümkündür. Bu kişiler İstanbul'a turistik amaçlı ya da çalışmak ve ticaret için gelmektedirler.¹⁶ Yaşanan tüm değişime karşın Midhat, konaklama yerlerinin azlığı nedeniyle İstanbul'un diğer Avrupa ülkeleri gibi genç işçilerin ya da öğrencilerin bekar yaşayabilecekleri bir şehir olmadığını belirtmektedir.¹⁷

Midhat özellikle *Bahtiyarlık* isimli romanında şehrin sosyal imkanlarından, popüler kahvehanelerinden, tiyatro ve lokantalarından uzunca bahsetmektedir. Bu mekanların arasında alafranga usulde müzik eşliğinde yemek yenilen lokantalar, kumar oynarken müzik dinlenebilen bazı diğer lüks yerler ve popüler birçok oyunun sergilendiği önemli tiyatrolar bulunmaktadır. Bunlardan biri de dünyaca meşhur birçok artisti ağırlayan Concordia tiyatrosudur. Bu yerler alafranga ailelerin yanında

¹³ Ahmed Midhat, **Çengi**, Yay. Haz.: Özgür Sinan, İstanbul, Kitapzamanı, 2009, s. 118-120.

¹⁴ Ahmed Midhat, **Yeryüzünde Bir Melek**, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 59.

¹⁵ Ahmed Midhat, **Müşahadat, a.g.e.**, s. 125-128.

¹⁶ Ahmed Midhat, **Paris'te Bir Türk**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 5.

¹⁷ Ahmed Midhat, **Yeryüzünde Bir Melek, a.g.e.**, s. 162.

şehrin önemli okullarında okuyan genç öğrencilerin de uğrak noktalarıdır.¹⁸ 1870'li yıllar Üsküdar Bağlarbaşı'nın Osmanlılar arasında en popüler olduğu yıllardır. Bunun sebebi ise Millet Bahçesi'nin ve Osmanlı Tiyatrosunun varlığıdır. Halk gezmek, eğlenmek için buralara gelmeyi tercih etmektedir.¹⁹ Genelde Müslümanlar kendi tatil günlerinde, gayrimüslimler ise kendi tatil günleri olan Pazar günleri buraya gelmeyi tercih etmektedir.

İstanbul'da sosyal yaşamı ve eğlence hayatını detayla inceleyen bir diğer Ahmed Midhat eseri *Henüz 17 Yaşında*'dır. Genellikle eserlerinde okuyucuya doğru ve yanlış göstermek amacıyla bir iyi ve bir kötü karakter kullanan Midhat bu romanında da birbirine zıt iki karakter üzerinden romanını kurgulamıştır. Eserin iki ana karakterinden biri olan Hulusi Efendi, yazarın sıklıkla konu ettiği Osmanlı'nın tipik son dönem gençlerinden mirasyedi varlıklı biri iken, Ahmed Efendi ise her türlü işte çalışmış ve kendini yoktan var etmiş çalışkan bir avukattır.²⁰ Sosyal hayattaki alışkanlıkları, davranışları ve çalışma yaşamları üzerinden Midhat son dönem değişimini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Diğer Avrupa şehirlerine kıyasla İstanbul'un kısmen daha güvenli bir yer olduğunu belirten Midhat, suç oranlarının da daha düşük olduğunu söyler. Yine de İstanbul'da en tehlikeli sayılabilecek bölge uğradığı değişim nedeniyle Galata'dır. Suç oranının kentin diğer kısımlarına oranla daha yüksek olduğu bu bölge hakkında detaylı değerlendirilmelerin bulunduğu *Dürdane Hanım* isimli eserde Midhat, gümrüklerin Avrupalılar vesilesiyle işlemesi ve bu bölgedeki çoğu kişinin Hristiyan olması nedeniyle Galata'nın en kalabalık olduğu zamanın %90 oranında Cumartesi akşamları ve Pazar günleri olduğunu söyler.²¹

Midhat eserlerinde İstanbul'un eğlence hayatının, Avrupa ile neredeyse eşit koşullarda olduğunu dile getirir. Bu eserler arasında İstanbul'un varlıklı üst tabakasının sosyal hayatını en detaylı anlatan *Karnaval*'dir. Karnavallar tüm

¹⁸ Ahmed Midhat, **Bahtiyarlık**, Yay. Haz.: Murat Cankara v.d., İstanbul, Homer Kitabevi, 2012, s. 28-30.

¹⁹ Ahmed Midhat, **Vah**, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2007, s. 49.

²⁰ Ahmed Midhat, **Henüz 17 Yaşında, a.g.e.**, s. 18.

²¹ Ahmed Midhat, **Dürdane Hanım**, Yay. Haz.: Hüseyin Alacatlı, Ankara, Akçağ, 2005, s. 5 ve 18-20.

Avrupa’da ve İstanbul’da yılın belli zamanlarında düzenlenen ve halkın maskelerle katıldığı etkinliklerdir. Karnavalların ilk çıkış noktası ise Avrupa’daki sınıf ayrımcılığını belli bir süreliğine ortadan kaldırıp eşit şartlarda toplumun eğlenmesini sağlamaktır.²² Karnaval zamanları geldiğinde özellikle Galata, Beyoğlu sokaklarının ve karnavalın düzenleneceği yerlerin balonlarla süslendiği ve capcanlı hale geldiği görülmektedir. Bunun yanında dükkanların karnaval için kostümler ve süsler satması şehirde ekonomiye canlılık getiren bir unsur olarak görülmektedir.²³

Yapılan bu karnavallara her kesimden insanlar katılsa da kadınların özellikle de bu tip etkinliklere yalnız başına katılması insanlar tarafından hoş karşılanmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların sosyal hayatta daha geri planda durduğu belirtilen eserde Madam Hamparson bu baloya her ne kadar gitmek istese de eşinin öğrenmesinden ve vereceği tepkiden tedirgin olmuş, ancak arkadaşı Resmi’nin yardımı ile gitmiştir.²⁴ Karnavalların yanında İstanbul’da özellikle de varlıklı gayrimüslim ailelerin katılımıyla çeşitli balolar ve souperların da düzenlendiği görülmektedir. Girişin biletlerle sağlandığı bu etkinlikler katılanları belirli hayır amaçları çerçevesinde, özellikle de sosyal dayanışma ve yardımlaşma için topladığı gözlemlenir. Örneğin Madam Hamparson’un gideceği bir balo fakir Rumlara yardım için düzenlenmiştir.²⁵

İstanbul’un bir diğer popüler gezi ve eğlence mekanı da Kağıthane’dir. Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle son döneminde Avrupa’daki gibi büyük bahçeler bulunan Kağıthane’deki mesire alanı uygun bir şekilde düzenlenmesinden sonra, özellikle de Cuma günleri Osmanlılar tarafından yoğun olarak ziyaret edilmektedir. Halk genellikle Haliç üzerinden deniz yoluyla buraya ulaşır piknikler ve yürüyüşler yapmaktadır. Sandalye ya da yoğurt satıcıları gibi esnaf için de bu bölgelerde gelir imkanları doğmaktadır.²⁶

²² Ahmed Midhat, **Karnaval**, Yay. Haz.: Süleyman Emrah Arlıhan, Ankara, Elips, 2007, s. 25.

²³ **A.e.**, s. 178.

²⁴ **A.e.**, s. 183.

²⁵ **A.e.**, s. 232.

²⁶ Ahmed Midhat, **Çingene**, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012, s. 6 ve s. 15.

Başkent İstanbul'un hemen hemen her bölgesini kendine has özellikleriyle bilgiler vererek açıklayan Ahmed Midhat'ın şehrin dönemdeki sosyo-ekonomik yapısını anlamamıza katkısı tartışılmazdır. Sosyal hayatın yanında şehrin ticari ve ekonomik hayatından da izler bulabileceğimiz bir diğer eseri *Dünyaya İkinci Geliş Ya da İstanbul'da Neler Olmuş*'ta Midhat, Osmanlı'daki esir pazarlarının yerlerini ve bu esirlerin nasıl alınabileceğini detaylarıyla açıklamıştır. Tophane'deki Karabaş Camisinin karşısında bulunan kahvelerin esirci kahveleri olduğunu, esir almak isteyen bir kişinin buraya müşteri olarak gittiğinde öncelikle esir hanelerine götürüldüğünü, esirlerin sergilenmesinden sonra da alım satım işleminin gerçekleştiğini ifade eder.²⁷

Ahmed Midhat'ın birçok eserinde Osmanlı halkının ve özellikle İstanbul'un Avrupa tarafından yanlış tanınmasını ve arkasında yatan nedenleri konu aldığı görülmektedir. Özellikle *Paris'te Bir Türk* isimli eserinin büyük kısmında Osmanlı halkının gerçek yönünü temsil eden, iyi, çalışkan, dürüst ve eğitimli Nasuh karakterinin başından geçenler üzerinden İmparatorluk hakkında yanlış bilinen gerçekler okuyucuya sunulur. Romanda İstanbul'dan Marsilya'ya giden yolcuların arasında geçen sohbetten İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dışarıya çok yanlış yansıtıldığı ve yanlış anlaşıldığı gözükmektedir. Yolculardan Cartrisse, İstanbul'a geldikten sonra Osmanlı hakkında fikrinin değiştiğini, sarıklı insanlarla dolu bir kent görmeyi beklerken, İstanbul'u herhangi bir Avrupa şehri kadar modern bulduğunu anlatır. Nasuh da bu yanlış algılamada temel sebebin İstanbul'u olduğundan farklı gösteren, özellikle de Kırım savaşı zamanında hazırlanan seyahatnameler olduğunu ileri sürer.²⁸

Midhat şehircilik konusuna da değinerek bu açıdan Osmanlı'daki uygulamaları eleştirmektedir. İstanbul dünyanın sayılı şehirlerinden biri olsa da, Midhat'a göre şehircilik anlayışındaki eksiklikler nedeniyle bazı kulvarlarda diğer Avrupa şehirlerinden daha alt sıralara düşmüştür. Örneğin Almanya, İngiltere ve Fransa'da şehir planlarına ve şehirdeki önemli yerlerin planlarının çizilmesine çok

²⁷ Ahmed Midhat, *Dünyaya İkinci Geliş Ya Da İstanbul'da Neler Olmuş*, Yay. Haz: Kazım Yetiş, Necat Birinci, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 19.

²⁸ Ahmed Midhat, *Paris'te Bir Türk*, a.g.e., s. 25.

büyük önem verilirken, Osmanlı, Rusya ve İtalya gibi ülkelerde bu durumun önemsenmediğini ve bu sebeple İstanbul'daki en önemli yerlerin bile bir planı olmadığını iddia etmektedir.²⁹

19. Yüzyılda demiryolu ve elektrikli ulaşım araçlarının yaygınlaşmasıyla İstanbul'da ulaşım sisteminin de geliştiği anlaşılmaktadır. Midhat'ın romanlarından at arabaları³⁰ gibi geleneksel taşıma araçlarıyla birlikte kadın ve erkeklerin kendilerine ait kısımlarda ayrı yolculuk ettikleri tramvay³¹, vapur³² gibi araçların kullanıldığı görülmektedir. Yeni ulaşım araçları ve gelişmelere karşın Midhat yine de Paris ile karşılaştırıldığında İstanbul'da ulaşım olanaklarının yetersizliğine dikkat çekmektedir.³³ Ancak yine de özellikle demiryolu gibi yatırımların artışının hem devlet hem de toplum arasında ticareti artıracığı, ekonomiyi geliştireceği ve ulaşımı kolaylaştıracağı gibi nedenlerle halkın üzerinde olumlu karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. *Karnaval* romanında demiryolları ve trenlerin geçtiği bölgelerdeki arsaları değerlendireceği gibi, tarımsal ürünlerin pazarlara aktarımını kolaylaştıracağı üzerinde durulması, Midhat'ın 19. yüzyılda ulaşımında yaşanan gelişmeleri Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatı açısından dikkate değer bulduğunu ortaya koymaktadır.³⁴ Demiryolları ve denizcilikte yaşanan gelişmeler Osmanlı şehirleri ile Avrupa şehirleri arasında yolculuğu da kolaylaştırmaktadır.³⁵ Vapurlarda ve tramvaylarda erkek ve kadınların farklı yerlerde oturması ise, geleneksel sosyal alışkanlıkların yeni ulaşım araçlarındaki düzeni nasıl etkilediğini göstermektedir.³⁶

3.2.2. Kırsalda Yaşam

Ahmed Midhat romanlarında her ne kadar İstanbul'a ağırlıkla yer verse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesini hatta daha önce hiç bulunmadığı

²⁹ A.e., s. 300.

³⁰ Ahmed Midhat, *Henüz 17 yaşında, a.g.e.*, s. 23.

³¹ Ahmed Midhat, *Eski Mektuplar*, Yay. Haz.: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 181.

³² Ahmed Midhat, *Müşahadat, a.g.e.*, s. 25

³³ Ahmed Midhat, *Paris'te Bir Türk, a.g.e.*, s. 369.

³⁴ Ahmed Midhat, *Karnaval, a.g.e.*, s. 131.

³⁵ Ahmed Midhat, *Demir Bey Yahut İnkişaf'ı Esrar*, Yay Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002, s. 311.

³⁶ Ahmed Midhat, *Vah, a.g.e.*, s. 5.

Avrupa ve Amerika'daki çeşitli yerleri de okuyucuya tüm detaylarıyla anlatır. Kırsalda yaşamı ve Rumeli bölgesinin sosyo-ekonomik yapısını konu aldığı en dikkat çekici eseri *Gönüllü*'dür.³⁷

Ahmed Midhat çok sayıda çiftlik bulunan Rumeli bölgesi ile Avrupa'daki derebeylik sistemi arasında çeşitli benzerlikler olduğunu iddia etmektedir. Rumeli'deki çiftlik ya da değirmenlerin yakınlarında tıpkı Avrupa'da derebeylerin yaptırdığı gibi kuleler bulunduğuna işaret eder. Mal sahipleri tarafından yaptırılan bu kuleler saat ya da yangın kulesi olmamakla beraber içlerinde taştan ahırlar bulundurmaktadır. Avrupa'daki şatolar kadar gösterişli olmasa da Erenköy, Kozyatağı gibi sayfiyelerin oldukça güzel muhafaza edildiğine dikkat çeker. Rumeli'deki köye benzeyen bu çiftliklerde Rum, Bulgar, Koçavak ve Arnavut ailelerin yaşadığı görülmektedir. Bir görev dağılımının hakim olduğu bu çiftliklerde, Arnavutlar genellikle çiftliğin koruyuculuğunu üstlenmişlerdir.³⁸

Ahmed Midhat eserde Rumeli'deki halkın tarih boyunca Latin Katolikler tarafından zulüm yaşadığını ve hor görüldüğünü, Osmanlı İmparatorluğu'nun ise halka bu tutumun tam tersi bir yaklaşımda bulunduğunu belirtir. Bölgedeki insanlar Osmanlı yönetimi altında dinlerini değiştirmek zorunda kalmadan uzun süre düzen içinde yaşamıştır.³⁹ Midhat bilinenin aksine Osmanlı'nın kimseyi din değiştirme konusunda zorlamadığını, ancak çeşitli ülkelerin kışkırtmasıyla 18 ve 19. yüzyılda gayrimüslim vatandaşların isyan ettiğini belirtir.⁴⁰

Sosyal ve ekonomik hayata, kadınların toplumdaki kimliğine, eğitime, teknolojiye ve Avrupa yaşamına kadar birçok alanda eser vermiş olan Ahmed Midhat, Osmanlı köy yaşamını yansıtmak üzere *Bahtiyarlık* isimli romanını kaleme almıştır. Orhan Okay'a göre Midhat'ın ikinci sınıf bir yazar olarak görülmesi nedeniyle Türkiye'nin ilk köy romanı olmasına rağmen *Bahtiyarlık* bu özelliği ile

³⁷ Ahmed Midhat, **Gönüllü**, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.

³⁸ **A.e.**, s. 10-11.

³⁹ **A.e.**, s. 84.

⁴⁰ Ahmed Midhat, **Arnavutlar Solyotlar**, Yay Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002, s. 24.

tanınmaz.⁴¹ Midhat bu eserinde de kurguyu birbirinin zıttı, iyi/çalışkan ve kötü/tembel iki karakter üzerinden kurmaktadır. Kent yaşamını tercih eden Senai ile kır yaşamını tercih eden Şinasi isimli karakterlerin çevresinde şekillenen romanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki köy yaşamını ve tarım dünyasını değerlendirebilmek açısından önemli örnekler bulunmaktadır.

Romanın ana karakterlerinden Senai, Hüdavendigâr Vilayetinde Söğüt taraflarında ikamet eden Yamalı Musa Ağa'nın oğludur. Oldukça varlıklı olan bu aile bölge civarındaki fabrikaların etrafına birçok değirmen de inşa ettirmesi nedeniyle büyük gelir elde etmektedir. Eserde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Bursa civarında işlemekte olan bu örnek fabrikalara bakıldığında fabrikalaşma ve makine kullanımının örneklerinin sadece İstanbul'da değil diğer bölgelerde de yayıldığı görülebilmektedir.⁴²

Eserde Musa Ağa'nın tıpkı varlıklı kesimin memur zihniyetli diğer örnekleri gibi bu kadar mülke ve varlığa rağmen devlete faydalı olup üretim ve ilerlemeyi amaçlamak yerine, sadece gelirini arttırma gayesiyle iltizama başlaması önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. İltizam uygulamasınca Musa Ağa köylerdeki mahsulün onda birini almaya başlamış, hatta bazen de köylüden aşarı altıda bir ya da dörtte bir şeklinde aldığı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sıkıntılarla dolu son döneminde yaşayan oldukça varlıklı ve büyük güce sahip olan bir kişinin ülkenin geleceğini düşünmeden haziırdan kazanç sağlamaya çalışması ve gözünün devlet memurluğunda olması Midhat'ın tüm eserlerinde belki de en çok eleştirdiği tutumdur. Bunun yanında Musa Ağa'nın bölge ayanlarını yakın çevresinde tutması nedeniyle köylülerin yaptığı şikayetler sonuç vermemiştir. Bu olay esasında ülkenin son döneminin genel tablosudur ve tarımın istenilen seviyeye ulaşamamasını açıklar niteliktedir. Tanıdıkları vasıtasıyla memurluktan iltizama ve usulsüzlüğe kadar her şeyi yapan Musa Ağa, devletin denetim eksikliği ve ayanların işini düzgün yapmayışi nedeniyle köylüye zulmetme imkanı bulmaktadır. Bu nedenledir ki Osmanlı'nın son

⁴¹ Okay, **Batı Medeniyetleri Karşısında Ahmed Midhat Efendi, a.g.e.**, s. 364.

⁴² Ahmed Midhat, **Bahtiyarlık, a.g.e.**, s. 19.

döneminde yaptığı tarımsal yenilikler, denetimsizlik ve usulsüzlük nedeniyle istenilen başarı yakalanamamıştır.⁴³

Bahtiyarlık'ın okuyucuya iyi örnek olan karakteri Şinasi'nin ise Galatasaray'ı bitirdikten sonra memuriyeti yerine Hüdavendigâr Vilayetindeki Sultanönü Sancağına yerleşip tarımı ve üretimi tercih ettiği görülmektedir. Eğitimin yalnızca devlet daireleri ve memurlukta değil her alanda gerekli olduğuna işaret eden Midhat, Şinasi'nin aldığı iyi eğitimin yardımıyla tarımdaki verimliliği yüksek oranda artırdığını ifade eder. Ayrıca yine bir roman karakteri üzerinden okuyucuya Osmanlı'da köy hayatında, tarımda verimlilikte makinelerin önemini açıklanmaktadır. Örneğin romanda öncelikle kuluçkasız piliç çıkarmakla işe başlayan Şinasi'nin ilerleyen dönemde aldığı eğitimin de katkısıyla verimsiz topraklarda sulama yöntemleri kullanıp verimliliği artırdığı, tarım aletlerini ve yeni tohumlarını onunla birlikte çalışan köylüye öğreterek üretimi artırdığı görülmektedir.⁴⁴

Bahtiyarlık eserinin konu aldığı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde tarımda iyileşmeler için Amerika'dan tohum getirildiği gözlenmektedir. Bunun yanında ülkede tarım üretimini kolaylaştıracak alet edevat da mevcuttur. Fakat İstanbul haricinde eğitim almış insan sayısının oldukça az olması nedeniyle her ne kadar tarım üretimini kolaylaştırıcı araçlara sahip olursa da, bunları kullanacak nitelikli çiftçiler ya da işçiler bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki Osmanlı köylüsünün en az memurlar kadar eğitilmesi şarttır. Şinasi'nin kısa sürede yakaladığı verim ülkenin genelinde tarım sektörü için geçerli gözükmemektedir. Şinasi'nin içindeki çalışma sevgisi ve eğitim yakaladığı başarının temel nedenidir. Bu sayede Şinasi yaklaşık bir sene içerisinde arazisinin bedelini 3.000 kuruştan 20.000 kuruşa çıkarmıştır. Tarım üretimine yaptığı katkının yanında Şinasi etrafında bulunan insanlar için de iş fırsatı haline gelmiş, istihdam sağlayarak toplumu kalkındırma konusunda da fayda sağlamıştır. Şehirler hazırdan yiyip içerken, köy ve köylülerin onlar için çalıştığını ifade eden Midhat, hayvanın ve toprağın esasında ne kadar

⁴³ A.e., s. 18-19.

⁴⁴ A.e., s. 43-50.

bereketli olduğunu vurgular. Ülkenin düştüğü zor durumdan çıkması için de gerekli olanın köylü ve tarım olduğunu, onların şehirde hazır yiyen memurlar gibi olmadığını dile getirir.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda insanların yaşayışında mahallelerin de büyük önemi vardır. Mahallelerde Avrupa'nın aksine herkes birbirini tanır, bu yakınlık çoğu zaman Osmanlı mahallelerini büyük birer aile haline getirmektedir. Birbirlerine karşı sorumluluk hissederler, bu nedenle mahalle içi asayiş sağlamak adeta orada ikamet edenlerin görevi haline gelmiştir. Öyle ki topluma uygun düşmeyen hareketlerinde kınayıp dışlanacaklarını bildiklerinden her mahalle sakini kendi yaşayışına çok dikkat etmek zorundadır. Mahalle baskısının halk üzerindeki büyük etkisini yansıtan en önemli Ahmed Midhat eseri *Eski Mektuplar*'dır. Gerçek bir hikayeden esinlenerek yazdığını iddia ettiği eserde Salim Bey mahalle baskısından çekindiği için kızının hayatında felaketle sonuçlanacak bir dizi kararlar almıştır.⁴⁶ Toplumda kadının her daim geri planda durması ve yaşayacağı büyük mahalle baskısı nedeniyle Meliha gerekli yaşa geldiğinde bile kendi hakkı olan malları kaybetmiştir.⁴⁷

3.2.3. Eğitim

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ile birlikte yaşanan değişimlerin belki de en önemlisi eğitim konusundaki yeniliklerdir. Kendisi de bir eğitmen olan Ahmed Midhat çoğu eserinde eğitim konusunda ülkede yaşanan dönüşümü, yenilikleri ve bunların sonuçlarını değerlendirmektedir. Öncesinde eğitim alanında özellikle de kadınların eğitimiyle ilgili uygulanan net bir program olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nda kimi aile çocuklarını Mahalle Mekteplerine gönderirken, varlıklı olanlar ise çocuklarını evlerine gelen hocalar ile eğitmektedir. Tutulan hocalar genellikle Fransız'dır ve ailelerin kız ya da erkek çocuklarına öncelikle Fransızca olmak üzere çeşitli alanlarda eğitim verir. Bunun dışında yabancı okullarında da

⁴⁵ A.e., s. 50-56.

⁴⁶ Ahmed Midhat, *Eski Mektuplar*, a.g.e., s. 55-65.

⁴⁷ A.e., s. 150.

eğitim alan çocuklar bulunmaktadır. Çocukların okuma yazma dışında, müzik eğitimi alması da önemsedığı bir konudur.

İmparatorluğun genel eğitim seviyesine bakıldığında, İstanbulluların Anadolu'lulara kıyasla çok daha iyi eğitim alma imkanına sahip olduğu görölmektedir.⁴⁸ Bunun yanında ülkede okur yazarlık oranı oldukça azdır. Halkın gelir seviyesinin düşük olması nedeniyle çalışmaya mahkum oluşu onları gazete, kitap gibi yayınları takip etmekten alıkoyan bir unsurdur.⁴⁹

Osmanlı'nın Tanzimat'tan sonra reform sürecinde nitelikli memurlara ve çalışanlara ihtiyaç duyması, dünyadaki gelişmeleri takip edebilme isteği gibi sebeplerle bazı önemli okullar açılmış, eğitim sisteminde yeniliklere gidilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak 1838 yılında İstanbul'da, daha sonra da diğer şehirlerde Rüştiyeler açılmıştır. Açılan bu okulların en önemlilerinden biri Osmanlı bürokrasisine eleman yetiştirme amacıyla 1868 yılında açılan Mekteb-i Sultani, yani bugünkü Galatasaray Lisesidir. Bunun dışında idadiye alanında eleman yetiştirmek için de Mülkiye okulları bulunmaktadır. Elbette ki bu okullara her isteyen girememektedir. *Bahtiyarlık* romanına bakıldığında bu okullara girebilmenin şartının belli bir eğitim seviyesine sahip olmak ve maddi imkan olduğu görölmektedir. Kendi memur olduğu halde oğlunu memur değil tüccar olarak ülkeye faydalı bir şekilde yetiştirmek isteyen Semih Efendi sadece memurların değil, ticaretle uğraşacak ya da yorgancı olacak adamın da eğitim alması gerektiğini, ancak bu şekilde yaptığı işi daha iyi hale getirebileceğini düşünür. Bu sebeplerle oğluna iyi bir eğitim vermek istemiş ve onu Mekteb-i Sultani'ye göndermiştir.⁵⁰

Mekteb-i Mülkiye gibi bazı önemli okullara girmenin her öğrencinin başarabileceği bir durum olmadığını yukarıda belirtmiştik. *Eski Mektuplar* isimli eserde de İzmir'de 11 yaşına kadar mahalle mektebine devam eden Kenan, Rüştiye mektebine devam edip başarılı olduktan sonra Mekteb-i Mülkiye'ye tavsiyenameye bile ihtiyaç duymaksızın sadece bir giriş imtihanı şartıyla kabul almıştır. Başarı

⁴⁸ Ahmed Midhat, *Felatun Bey İle Rakım Efendi, a.g.e.*, s. 15.

⁴⁹ Ahmed Midhat, *Müşahadat, a.g.e.*, s. 85.

⁵⁰ Ahmed Midhat, *Bahtiyarlık, a.g.e.*, s. 20-24.

şartının yanında, öğrenciler bu okula kayıt olabilmek için belli bir miktar para da ödemektedir. Eğitim ve disiplinin ciddiye alındığı bu kurumlarda öğrenciler istedikleri zaman okuldan çıkıp memleketlerine ya da evlerine gitme hakkına sahip değillerdir.⁵¹

Ahmed Midhat'a göre Mekteb-i Sultani gibi iyi eğitim veren kaliteli okulların olumsuz bir ortak özelliği bulunmaktadır. Bu tip okullar Fransızca ve bir takım ilimleri çok iyi öğrettiği halde Osmanlı Türkçesi konusuna ağırlık vermemektedirler. Bu okullarda okumuş Osmanlı gençleri birbirine benzerlik göstermektedir. Geneli varlıklı ailelerden gelen, eğlenmeye ve tüketime aşırı düşkünlük gösteren bireylerdir. Dolayısıyla Midhat ülkenin hazin vaziyetinde biraz da bu okulların etkisinin olduğunu düşünür. Ülkenin kaliteli yetişmiş insanlara ihtiyacı olsa da bu okulların alafangalılığının Osmanlı ahlakını bozan bir etkisi olduğunu ileri sürer.⁵²

Midhat'ın dönemin eğitim sistemi konusunda bize çok gerçekçi bilgiler verdiği gözlenmektedir. *Bahtiyarlık* romanında Abdülhamid'in ve o dönemin en büyük faydasının kız çocuklarının eğitim ve terbiyesine yaptıkları katkı ve programların uygulanması olduğunu belirtmektedir. Abdülhamid döneminden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri okulların programları oldukça kötüdür. Bunun yanında kız çocuklarının da nasıl eğitileceği henüz bilinmemektedir. Bu durumun bir Osmanlı kadını için çok da iyi sonuçlar doyumayacağını belirten Ahmed Midhat, tamamen alafanga ya da tamamen alaturka olmanın olumsuzluklarından hemen hemen her eserinde sıklıkla bahsetmiştir. Tamamen alaturka olan bir kızın dönemin yeniliklerini yakalamada geri kalacağını, tamamen alafanga olan bir kadının ise İmparatorluk kültürüne yabancı kalacağını belirtir. Abdülhamid döneminden sonra bu karışıklıklar ortadan kalkmıştır. Bir Osmanlı kadını bu dönemden sonra artık okuma yazmayı, dinini, tarihini, edebiyatı ve hatta hesabı ve ekonomiyi öğrenebilmektedir. Hazırlanan kitaplar ve müfredatla bir kadın evde de yeterli eğitimi almaktadır ve bir kadının eğitilmiş olması yetiştirdiği çocukların ve ülkenin geleceği açısından da büyük önem taşımaktadır.⁵³ Ahmed Midhat yine aynı

⁵¹ Ahmed Midhat, *Eski Mektuplar*, a.g.e., s. 41-47

⁵² Ahmed Midhat, *Vah*, a.g.e., s. 27-30.

⁵³ Ahmed Midhat, *Bahtiyarlık*, a.g.e., s. 72-85.

dönemlerde yazdığı *Müşahedat* romanında ülkede kız çocuklarının gidebileceği ilk ve ortaokulların mevcut olduğunu fakat yüksekokulların bulunmadığını belirtir. Bu sebeple kız çocuklarının yetiştirilmesinde ve eğitilmesinde önemi olan çeşitli pansiyonların varlığına dikkat çeker.⁵⁴

Mahalle Mekteplerinde sunulan bilgiler iş bölümü gibi konuları kapsamadığından öğrenciler önemli konulardan geri kalmaktadır. *Jön Türk* romanında işaret edildiği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat ile birlikte Osmanlı'da kız öğrencilerin Mahalle Mekteplerinden sonra da okula devam edebilme şansı mevcuttur. Çocuklar kadın öğretmen yetiştirme okullarından Darülmuallimat'a başörtüleriyle devam edebilmektedir.⁵⁵ Toplumun özellikle alaturka kesiminde yaygın olan düşüncelerle Dilşinas, bu tarz okullara giden kadınların açık kafalı olduğunu ve kendi kızının bu şekilde büyümemesi gerektiğini düşünmektedir. Bu sebeple kızı Ahdiye'nin ahlakının bozulmaması için evinden romanları uzak tutmuş, kızının daha kapalı ve güvenli bir öğrenim görmesi için de tıpkı diğer ekonomik durumu iyi olan ailelerin yaptığı gibi haftada 3 defa evine hoca çağırarak kızının eğitimini devam ettirmiştir. Tüm romanlarını öğrenme ve halka öğretme aşkıyla yazdığını ifade eden Midhat'ın Ahdiye'nin eğitimi hakkında yaptığı yorum dikkat çekicidir. Ona göre Ahdiye tam olması gerektiği gibi yetiştirilmiştir. Yani ne çok batı özentilisi ne de çok geri kalmış bir genç kızdır. Osmanlı'da kadınların kesinlikle kendilerini toplumda ifade edebilecek bilgi birikimine sahip olması gerektiğini, dolayısıyla okuma yazma bilmelerinin hem topluma hem de kendilerine faydalı olacağını düşünmüştür. Yine de bu konuda aşırıya gitmenin kız çocuğunun ahlakını bozacağına inanmaktadır.⁵⁶

Ahmed Midhat *Jön Türk* romanında da Batılılaşma, eğitim gibi Osmanlı'nın mühim meselelerini birbirine zıt karakterlerle ele alır. Romanın değindiği önemli bir tema kadınların eğitimi, feminizm ve evliliktir. Esere göre feminizmin Avrupa'da ve az da olsa Osmanlı İmparatorluğu'nda yayıldığı söylenebilmektedir. Eser boyunca sıklıkla Osmanlı'daki kadınlara, özellikle Müslüman dünyasındaki kadın

⁵⁴ Ahmed Midhat, *Müşahedat*, a.g.e., s. 278-290.

⁵⁵ Ahmed Midhat, *Jön Türk*, a.g.e., s. 9.

⁵⁶ A.e., s. 11.

eşitsizliklerine dikkat çeken Ceylan karakteri, romanın geçtiği 19. yüzyıl şartlarında Osmanlı İmparatorluğu hatta Avrupa şartlarına göre oldukça eğitilmiş, zeki ve kültürlü bir Osmanlı kadınıdır. Bu sebeple Ceylan, Osmanlı şartlarına ve yaşayışına göre çok açık kafalıdır ve topluma uyum sağlamakta zorlanmaktadır.⁵⁷

Midhat'a göre Ceylan gibi uç örnekler toplum için tehlikelidir. Öte yandan şık kadınlar diyebileceğimiz grupta olanlar, yani Osmanlı'nın önde gelen ailelerinden ve feminizm hakkında fikir sahibi olan kadınlar toplum için herhangi bir tehlike oluşturmamaktadır. Bu şık kadınlar kadın meseleleri ile ilgili okumalar yapar, kadın özgürlüğü için kadın yaşamında bir şeyleri değiştirmeye çalışır ve toplumdaki birçok kadına yardım ederler. Midhat bu tarzda kadın özgürlüğünü yansıtan düşüncelerin yayılmasına, kadınların kitaplara erişiminin engellenmesine gerek olmadığını söylemektedir. Bu konuları halktan saklamaktansa onlara hürriyetin ne olduğunu göstermek, böylece onları Ceylan gibi en uçlardaki tehlikeli fikir ve ideolojilerden korumak gerekmektedir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nda sıklıkla yapılan en büyük hata yasaklamaya ve belli fikirlerin halka yayılmasını engellemeye çalışmaktır. Ahmed Midhat ahlak konusunda halk her şeyi bilmeli, bu meseleler yok sayılmamalıdır der. Hürriyetin azının da çoğunun da bir ülke için sakıncalı olduğunu, Batılılaşma, kadın eğitimi ve diğer tüm sosyal konularda bir dengeye ulaşmanın en önemli amaç olması gerektiğini düşünür.⁵⁸

Midhat *Bahtiyarlık* romanındaki İskenderiyeli Abdülcabbar Bey ve çocuklarının eğitimi hikayesi üzerinden Osmanlı'daki hocaları ve öğretme yöntemini de eleştirmiştir. Çocuklarının hem doğu hem de batı kültürünü öğrenmesi gerektiğinin bilincinde olan Abdülcabbar Bey, hem kız hem de erkek çocuğunun eğitimi için Doğu ilimleri için bir hoca ve Batı ilimleri için de bir Madam tutmuştur. Doğu ilimlerini öğreten hocanın katı tutumu ve eğitim yöntemi çocukları dersten soğuturken, Madam ise öğretme yöntemiyle çocuklara kendini sevdirmiş, sonucunda çocuklar aldıkları dersler için heves duymaya başlamıştır. Osmanlı hocalarında ve eski eğitim sisteminde yaygın olarak görülen bu yıldırıcı yöntem Osmanlı'da

⁵⁷ A.e., s. 54.

⁵⁸ A.e., s. 55-57.

eğitimin yayılmasında ve çocukların öğrenmesinde negatif etki yapan önemli bir etkidir. Midhat'a göre burada sakıncalı olan bir diğer durum her ülkenin kendi dinine, kültürüne göre bir müfredat hazırlamamasıdır. Tüm dünyanın kullandığı bir eğitim programı Osmanlı'da sakıncalı olabilir. Bu küçük detaylar bir neslin değişmesine ve ülkenin gerilemesine neden olabilmektedir.⁵⁹ Ahmed Midhat'ın özellikle kadınların eğitimi ve okuryazar olması ile ilgili görüşlerinin zaman içerisinde değiştiği gözlenmektedir. *Bahtiyarlık* romanında önceki eserlerinin aksine Nusret karakterinin çok okuyup bilmesi nedeniyle yanlış kararlar aldığı belirtilir. Yine de yazarın Osmanlı kadınının yetiştirecekleri nesiller açısından kendini ifade edebilen bireyler olmasını dilediği, yalnızca aşırı alafrangalıktan kaçınılması gerektiğini düşündüğü söylenebilir.⁶⁰

Her ne kadar tüm eserlerinde eğitimin ve öğrenmenin savunucusu olsa da, bunun topluma faydalı birey olmada salt yeterli olmadığını da kabul eder. *Felatun Bey ile Rakım Efendi* eserinde Felatun Bey karakterinde görüldüğü üzere çok iyi okullarda çok iyi hocalarla eğitim almış olmak çok iyi bir terbiyeyi ve ahlakı beraberinde getirmemektedir. Öyle ki çoğu zaman bu alafranga benzeri kaliteli eğitim Türk ahlakını tam yansıtamadığından Osmanlılık açısından eksik kalabilmektedir. Felatun Bey'in aldığı eğitim memurluk yapma şartını karşılıyor olsa da, onu memurların birçoğu gibi beceriksiz olmaktan alıkoymamaktadır.⁶¹

3.2.4. Etnik ve Dinsel Farklılıklar

Eserlerinde hemen her kesimden karakterler bulunduran Ahmed Midhat sıklıkla Osmanlı'da Avrupa tarzında bir sınıf ayrımının bulunmadığını, Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancıların uzun yıllar boyunca birlikte huzur içinde yaşadığını ifade eder. Ülkede her sınıf ve milletten insanın memur olarak ya da üst seviyelerde çalışma şansı vardır. Yine de ticaret ve nitelikli bazı işlerle genellikle gayrimüslimlerin uğraşması gibi toplumda belli etnik ve dini kesimlerin

⁵⁹ Ahmed Midhat, *Bahtiyarlık*, a.g.e., s. 78.

⁶⁰ A.e., s. 89.

⁶¹ Ahmed Midhat, *Felatun Bey İle Rakım Efendi*, a.g.e., s. 13-16

ilgilendiği işlerin olduğu görülmektedir.⁶² Örneğin *Esrar-ı Cinayat* isimli eserine göre cinayetlerde cesedin nasıl öldüğünü teşhis etmek amacıyla gelen doktorların tamamı yabancısıdır.⁶³

Farklı dinlere mensup Osmanlıların uyguladıkları farklı kurallar mevcuttur. Özellikle *Müşahadat* romanında Hristiyanların evliliğe bakışını ve doğurduğu sonuçları şeriat kuralları ile kıyaslayan Midhat, İslam'ın kurallarının daha akılcı ve kişinin tabiatına uygun çözümler getirdiğini, dolayısıyla Müslümanların hayatlarını kolaylaştırdığını söylemektedir.⁶⁴

Her ne kadar sınıf ayrımı olmadığı belirtilmişse de, yine de çingenelerin en alt sınıf olarak kabul edildiği görülmektedir. Gerek gayrimüslimler gerekse Müslümanlar çingeneleri evlerine hizmetçi olarak bile kabul etmemektedir. Dolayısıyla farklı dinlerden biriyle evlenebilse de, bir Müslüman ile bir çingenenin evliliği kabul edilebilir bir şey değildir. Midhat salt bir dine ait olmadığı için pis sayılarak Müslümanların nikahlarına kabul olunmayan çingeneler nedeniyle aslında toplumda ayrımların yaşandığına dikkat çeker. Midhat'a göre bazı önyargıların yıkılması zaman alacaksa da zaruri bir meseledir.⁶⁵

3.2.5. Kadınlar ve İş Gücüne Katılımları

Güçlü bir ülke olmanın şartının güçlü ve eğitilmiş kadınların yetiştireceği nesillerle mümkün olacağı görüşünde olan Ahmed Midhat, birçok eserinde kadın meselelerine, kız çocuklarının yetiştirilme biçimlerinin ve aldıkları eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Kadınların kendini ifade edebilmeleri için okuyup yazabilmelerini ve yeterli eğitim almalarını tavsiye etmiştir. Kız çocuklarını savunmasız ve dünyadan habersiz olarak baba evinden ayırmanın yanlış olduğunu sıklıkla dile getirmiştir.

Osmanlı'da Kadınların toplumda sahip olduğu farklı unvanlar bulunmaktadır. Örneğin *Gönüllü* isimli esere göre Yenişehir'de çiftlik sahibi Recep Köso'nün annesi

⁶² A.e., s. 27.

⁶³ Ahmed Midhat, *Esrar-ı Cinayat*, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 59.

⁶⁴ Ahmed Midhat, *Müşahadat*, a.g.e., s. 129-147.

⁶⁵ Ahmed Midhat, *Çingene*, a.g.e., s. 25- 32.

Çelebi Mollanın okuryazar olduğu bölgede okumuş kadınlara “molla” denmektedir. Kullanılan bir diğer unvan ise “hanım”dır. Bu unvandaki kadınlar hakim, muhasebeci ve mektupçu gibi hanelerden gelmektedirler. Kibar olmayan ve okuma bilmeyen kadınlara ise “dudu” denmektedir. Bu statüdeki kadınlara Deliorman, Tuna ve Balkan’da “kadiş” denmektedir.⁶⁶

Batılılaşma üzerinde çok sık duran yazar, bu meseleyi eserlerinde Osmanlı ve Avrupa arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıkları dile getirerek ifade etmeyi tercih eder. Feminizmin Avrupa’da yayılışını kadınlara karşı olan tutumla açıklar ve Osmanlı’daki durumun farklılıklarına değinir. Avrupa kadınına karşı çevreden sahte bir hürmet gösterildiğini iddia eden Midhat, *Jön Türk* romanında kadınların Avrupa’da her hakka sahip gibi gözüktüğünü ama bunların çoğunluğunun aslında var olmadığını belirtir. Osmanlı’da ise durum tam tersidir. Kadınların toplumda yeri ve erkekler kadar hakları olmadığı gibi bir algı görülse de, İslam’ın da etkisiyle aslında şartlarının hemcinslerine göre çok daha iyi olduğuna dikkat çeker. Bu bağlamda Avrupa’da kadınların yaşadığı haksızlıklar feminizmi doğurmuş ve gittikçe dünyaya yayılmıştır der.⁶⁷ Kadın hakları arasındaki en büyük farkın kilisenin Avrupa’daki nikah kuralları olduğunu belirtir. Kilise Hristiyanlara boşanma hakkı vermediği için kadınların mağduriyetine yol açacak sonuçlar doğurabilmektedir. Özellikle bu konuda İslam’ın kadınlara çok daha adil haklar tanıdığını savunur.

Jön Türk romanında kadınların çalışma hayatına girmesi meselesine de değinen Midhat, bu durumun ahlaksızlığa yol açabileceğini savunur. Henüz o dönemde Osmanlı’da kadın istihdamı Avrupa’daki kadar yoğun değildir. Avrupa’da ise kadınlar fabrikalarda çalışmaya başlamış, bir eş veya baba figürünün koruması altından çıkıp kendi geçimini sağlayacak güce erişmiştir. Avrupa’da kadınların bu bağımsızlığının ve kadın iş gücündeki artışın toplumu çöküşe yaklaştırdığına dikkat çeker.⁶⁸

⁶⁶ Ahmed Midhat, *Gönüllü*, a.g.e., s. 41.

⁶⁷ Ahmed Midhat, *Jön Türk*, a.g.e., s. 79.

⁶⁸ *A.e.*, s. 78-83.

Midhat'ın kadınların iş hayatına dahil olması konusundaki görüşlerinde çelişkili ifadeleri mevcuttur. Örneğin *Hüseyin Fellah* isimli eserinde kadınların bir işte çalışmasının ve kendi parasını kazanmasının en büyük servet sayılacağını ifade eder. 19. Yüzyılda Osmanlı kadınının çalışması sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. İmparatorlukta kadınlar genelde ellerindeki toplu parayla tahviller satın alıp geçinme yolunu tercih etmişlerdir. Bunun yanında çamaşırcılık ve terzilik yapan kadınlar da mevcuttur. Başka ülkelerden İstanbul'a gelen tüccarların çamaşırlarının Osmanlı kadınları tarafından yıkanıp bir gelir kaynağı haline gelmesiyle de sık karşılaşılmaktadır.⁶⁹

Paris'te kadın işgücüne katılımı Osmanlı'ya kıyasla daha fazladır, kadınlar gerek fabrikalarda gerekse lokantalarda ve hatta polis olarak çalışmaktadır.⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kadının bu şekilde çalıştığını görmek sık karşılaşılan bir şey değildir. Osmanlı kadınları ya evlerinde ya da başka evlerde çalışmaktadırlar.⁷¹ Bunun haricinde öğretmen olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ve hanelerde Fransızca öğreten kadınlar da mevcuttur.⁷² Rumeli'de Anadolu'dakinden daha güçlü bir profil çizen Osmanlı kadınının iş gücüne katılımı da daha fazladır. Örneğin, Rumeli'nin her tarafında "muma" ya da "dola" isminde Hristiyan kızları kibar ailelerin yanında hizmetçi olarak çalışmaktadır.⁷³ Bu durumun benzerine Avrupa'da rastlansa da Osmanlı'nın geri kalanında özellikle Anadolu'da görmek çok mümkün değildir.

Avrupa'da diploma sahibi olan kadınlara da Osmanlı'dakinden daha sık rastlanır. Avrupalı kadınlar öğretmenlik yapabildikleri gibi bankalarda hatiplik ve muhasiplik de yapabilmektedirler.⁷⁴ Midhat *Diplomalı Kız* eserinde bir kadının eğitim ve bilgisinin ne kadar olursa olsun boşa gitmeyeceğine dikkat çeker. Eğitimli bir kadının evliliğini bile daha iyi yürütebileceğini ifade eder. Ona göre bir kadın,

⁶⁹ Ahmed Midhat, **Hüseyin Fellah**, Yay. Haz.: Kazım Yetiş, Necat Birinci, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 57-61.

⁷⁰ Ahmed Midhat, **Mesail-i Muğlaka**, Yay. Haz.: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 149.

⁷¹ Ahmed Midhat, **Paris'te Bir Türk, a.g.e.**, s. 519-532.

⁷² Ahmed Midhat, **Mesail-i Muğlaka, a.g.e.**, s. 149- 151.

⁷³ Ahmed Midhat, **Gönüllü, a.g.e.**, s. 43.

⁷⁴ Ahmed Midhat, **Diplomalı Kız**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 31.

çiçekçi bile olsa eğitilmiş olmanın avantajından en az bir erkek kadar yararlanacaktır. Kadınların eğitiminin en az erkeklerinki kadar gerekli olduğuna inancın ilerleyen yüzyıllarda artacağına daha 19. yüzyıldan emindir. Eğitim yalnız memuriyet için değil her türlü işten verim sağlamak için kadın erkek herkese gereklidir. Osmanlı'nın da modernleşme evresinde Avrupa gibi kadınların diplomalı olması konusunda önlemler alması gerektiğini düşünür.⁷⁵

Midhat'ın okuyucuyu aydınlatma amacıyla yazılmış ders kitabı niteliğindeki bir eseri de, tarihimizin ilk kadın hakkı savunucu eserlerinden *Felsefe-i Zenan*'dır. Bu eserle dönemde kendi geçimini sağlayabilen kadınlar arasında evliliği tercih etmeyen kesimin de mevcut olduğunu belirtmiş ve bunu anlayışla karşılamıştır. Bu romanıyla İslam'daki çok eşlilik meselesine de bir açıklık getirmek istemiştir. Her ne kadar Osmanlı'da çok eşlilik olsa da, bu durum belli şartlara bağlıdır. Örneğin evlilikte çok eşliliği gerektirici durumlar aranır, ayrıca erkek bu hususta eşinin rızasını da almalıdır.⁷⁶

Midhat *Dürdane Hanım* eserinde de erkeklere eleştirel bir yaklaşımda bulunarak kadın meselesine dikkat çeker. Sadece görüntüsünü değiştirerek erkeklerin arasına karışıp hemcinsinin intikamını alan kadının, yani Ulviye'nin de aslında her şeye muktedir olduğunu ispatlamaktadır. Erkek üstünlüğü denen şeyin aslında sadece kaba kuvvetten, paradan ve bir algıdan ibaret olduğuna işaret ettiği kitabında Midhat, dönemin ve toplumun şartlarında dikkat çekilmeyen konulara ağırlık vermiştir.⁷⁷

3.3. Ekonomik Hayat

Çalışmanın ikinci bölümünde gördüğümüz üzere birçok iktisadi esere de imza atan Ahmed Midhat, ülkenin ekonomik gelişimine verdiği önem sebebiyle daha geniş kitlelere hitap edebilmek amacıyla roman ve hikayelerinde de ekonomik meselelere sıklıkla değinmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Midhat'ın ülkedeki işçiler,

⁷⁵ A.e., s. 107.

⁷⁶ Ahmed Midhat, *Felsefe-i Zenan*, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012, s. 5, 12 ve 52.

⁷⁷ Ahmed Midhat, *Dürdane Hanım*, a.g.e., s. 141- 169.

ticaret, çalışma hayatı, ücretler ve üretim gibi çeşitli konularda yaptığı yorumlar ve değerlendirmeler üzerinden ülkenin iktisadi yaşamının bir tablosu çizilecektir.

3.3.1. Ticaret

Bilindiği üzere iktisadi faaliyetlerin amacı üreticiler için kar elde etmek iken tüketici içinse bolluktur. Osmanlı İmparatorluğu ise iase ilkesi nedeniyle iktisadi faaliyetlere tüketici açısından bakar ve iktisadi faaliyetlerinin amacı olarak insanların ihtiyacını karşılamayı önceler.⁷⁸ Bu bağlamda Osmanlı ekonomisinde temel amaç tüketicinin ve İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaktır.

İstanbul ticaretin ana merkezidir. Osmanlı'nın iktisadi faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgiler alabildiğimiz önemli bir eser olan *Müşahedat*'a göre ülkede Rusya, Bükreş, Reste ve Viyana taraflarıyla ticaret yapıldığı ve bu ticaret yollarının İstanbul, Odesa ve Varna üzerinden geçtiği görülmektedir. Doğuda ise Mısır'dan Marsilya, Trieste ve Londra'ya kadar uzanan ve pamuk satışında kullanılan ticaret yolu bulunmaktadır. Midhat bunun yanında Mısır'dan İstanbul'a ve Rusya'ya pirinç, Anadolu'ya dokuma kumaşlar ve Taygan'dan Ege adalarına yağ ve un sevkiyatı yapıldığı bilgisini vermektedir.⁷⁹

Midhat hemen her eserinde bir ülkede zenginliğin kaynağını ticarete gördüğünü belirtmektedir. Para kazanma arzusunda olan kişilerin memuriyetten ziyade ticarete yönelmeleri ve ülke zenginliğini artırmaya katkıda bulunmaları gerektiğine dikkat çeker. *Müşahedat* romanında Seyit Mehmet karakteri üzerinden okuyucuya ticaretin ülke için ne kadar gerekli olduğu mesajını verir. Seyit Mehmet'in Mısır'da kamuda çalışmasına rağmen İstanbul'a geldiğinde memuriyet istemeyip ticaretle uğraşmasını örnek bir davranış olarak gören Midhat, bir yandan da aslında İstanbul'da memurların ne kadar etkisiz çalıştığını göstermektedir. İstanbul'da herkesin geçim yolunu memuriyette görmesi, zenginliği ülkeye çekmek için bir çaba harcamaması, insanların çocukluktan beri devlet dairesinde çalışma hayali kurması devletin hazinesini Avrupa memleketleri kadar dolduramayışına

⁷⁸ Mehmet Genç, **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken, 2014, s. 41.

⁷⁹ Ahmed Midhat, **Müşahedat, a.g.e.**, s. 87- 99 ve 181- 188.

neden olmaktadır. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nda artık zenginlik Avrupalılara geçmiştir. Çünkü yalnızca onlar akıllıca davranıp zenginliği elde etmek için çaba göstermektedir. Birçok fabrika açılmasına rağmen halkın gerekli zihniyete sahip olmayışı nedeniyle fabrikalarda çalışacak kimse yetişmemiştir. Ülkenin bu ruh halinden bir an önce çıkması, serbest girişime, ticaret ve üretime yönelmesi gerekmektedir. Midhat zenginliğin Avrupa'ya kayışının ve devalüasyona (tağış) neden olan faktörlerin başında ulufe olarak ödenen maaşların, usulsüzlüklerin ve zenginlik gayretinde bulunmayan zihniyetin aranması gerektiğini savunur. Bir iki yüzyıldır yaşanan bu geriliğin sebebi Osmanlı'daki çalışma arzusu eksikliğidir.⁸⁰

Müşahedat romanında Seyit Mehmet ticarete oldukça başarılı örnek bir karakterdir. Yeni ticaret yolları bulmuş ve mültezimliği şiddetle eleştirmiştir. Seyit Mehmet'e göre mültezimler var olmayan bir servet meydana getirmemektedir. Onlar daha çok tarımla uğraşan kesimi zarara uğratma yoluyla para kazanmaktadırlar. Karakterlerden Refet de ülkenin geleceği için önemli bir örnektir. İltizamcı olan babasından kalan paraya rağmen o ticarete atılıp doğru yolu bulmuştur. Seyit Mehmet eğer yatırıma dönüşmeyecekse akçelerin rehin olarak verilmesini caiz görmez. Ona göre eğer bir şey rehin edilecekse çalışmak ve üretim için kullanılmalıdır.⁸¹

Daha önce de ilgili bölümde belirttiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda hak eden her vatandaş tüccarlıktan gelmiş olsa bile devlet işlerine ya da memuriyet görevlerine terfi edebilmekte ve unvan kazanabilmektedir.⁸²

3.3.2. Tarım ve Tımar Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu bir tarım toplumdur ve yüzyıllar boyunca tımar sistemini uygulamıştır. Tımar sisteminin Avrupa'daki derebeylik sistemine benzediğini ifade eden Midhat, Osmanlı sipahilerin maaşlarını öşür mahsulü olarak aldığı bilgisini verir. Devletin daha sonra paralı asker sistemine geçmesi üzerine bu sipahilere merhamet gösterdiği ve tımar bedellerini nakden ödeyip Hazine adına

⁸⁰ A.e., s. 100-103 ve 181-186.

⁸¹ A.e., s. 188-190.

⁸² Ahmed Midhat, *Taaffüf, a.g.e.*, s. 23.

köylerin öşrî mahsulünü toplama ve tahsil yetkisini verdiğini belirtir. Zeamet usulüyle birçok bey geniş arazileri kendi mülkiyetine alarak çiftlik adıyla idareye başlamıştır. Bu arazilerin bazılarında öküz, tohum gibi gereçleri bey vermektedir. Bu durumda halk da ürünün yarısını almak üzere çalışır. Bazılarında ise beyler sadece arazi verir, öküz ve tohum gibi ihtiyaçların karşılanması halka ait olur. Bu durumda beye yalnızca bir öşür ya da semen-i südüs verirler. Midhat bu ikinci yöntemin 1800'lerin sonlarına kadar Rumeli'nin her yerinde uygulandığı bilgisini de vermektedir.⁸³

Gönüllü isimi eserinde de tımar sisteminden örnekler verir. Tımar sisteminin Avrupa'daki sistemden tek farkının Osmanlı'da köylülerin beylerine büyük saygı duymaları olduğunu belirtir. Osmanlı'da köylüler beylerin koruması altında zorluk yaşamadan hayatlarını sürdürmektedirler. Osmanlı'dan ayrılan Rumların ifadeleriyle tımar sisteminin Avrupa'daki işleyişten çok daha adil ve güzel olduğunu ileri sürer. Osmanlı'daki ağaların Avrupa'daki gibi reayaya sahip olmadığını söyleyen Rumlar bu ağaların istediği zaman reayayı köyden çıkaramayacağını, dinini değiştiremeyeceğini söylemektedir.⁸⁴

3.3.3. Çalışma Hayatı, İşçiler ve Esirler

Kariyeri boyunca öğrenmekten ve öğretmekten hiç vazgeçmeyen ve çok sayıda esere imza atan Midhat, başarıyı ve hatta mutluluğu hiç boş durmamada ve çalışma aşkında görmüştür. Bu görüşünü hemen her eserinde dile getirip topluma benimsetmeye çalışmış, ilerlemeye, başarıya ve üretime balta vuracak her türlü davranışı ağır bir dille eleştirmiştir. Midhat'ın iktisadi metinlerinde savunduğu çalışma, üretme ahlakı ve teknik olarak yenilenme fikirleri romanlarında da göze çarpmaktadır. Midhat İmparatorluğun son döneminde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullardan kurtuluşunu servet üretiminde görmektedir. *Felatun Bey ile Rakım Efendi* eserinde memur Felatun Bey okuyucu için kınanması ve kaçınılması gereken bir örnektir. Felatun Bey'in işine karşı tutumunu eleştirel bir dilde anlatan Midhat, esasında o dönem Osmanlı memurlarına genel bir eleştiri yapmaktadır. Felatun

⁸³ Ahmed Midhat, *Gönüllü*, a.g.e., s. 12.

⁸⁴ Ahmed Midhat, *Arnavutlar Solyotlar*, a.g.e., s. 27.

Bey'in hiç çalışmadan da rahatlıkla geçinebilecek olması, bu sebeple de üretme ve çalışma gayesinde olmayışı dönemin zenginlerinin çalışmadan hazır tüketmelerine ve üretmeye karşı tutumlarını ifade etmektedir. Midhat'a göre dönemin memurları tıpkı Felatun Bey gibi donanımsız ve kendini devletin iyiliğine adamaktan uzaktır.⁸⁵

Müşahedat isimli eserdeki Mısırlı Seyit Mehmet İstanbul'da yaşayan ve dünyanın çeşitli bölgeleriyle ithalat-ihracat yapan başarılı bir tüccar ve okuyucuya iyi bir örnektir. Seyit Mehmet Avrupa toplumlarının memurluk sevdasını çoktan aştığını, Osmanlı'da ise özellikle de İstanbul'da yaşayanların aşamadığını vurgular. Toplumun geneli küçüklükten itibaren kamuda görev hayali kurar. Halbuki Seyit Mehmet'e göre “*kendi hazinesini dolduramayan devletin hazinesini de dolduramayacaktır*”.⁸⁶

Görüldüğü üzere geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle İstanbul'da geçim yolu yaygın olarak memuriyette görülmekte ve bu durum ticaret, servet üretimi ve girişimcilik güdüsünün önünde engel olmaktadır. Toplumda yerleşmiş bu algı sebebiyle devlet tarafından açılan fabrikaların amacı halk tarafından anlaşılammakta, dolayısıyla zenginlik Osmanlı halkından ziyade ülkedeki yabancılara doğru kaymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun para konusunda sıkıntı çekmediğini ifade eden Midhat, mevcut paranın sermayeye dönüşmemesini eleştirir, çünkü sermayeye dönüşmeyen para zenginlik getirmemektedir.

Mehmet Genç'in çalışmalarında bahsettiği üzere, Osmanlı'da önemli olan tüketicilerin özellikle İstanbul'un ihtiyacını karşılamaktır. *Müşahedat* romanında başkent İstanbul'un ihtiyacını karşılayabilmek için işçilerin gece gündüz vardiyalı olarak çalışması bu durumun güzel bir örneğidir. İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehridir ve bu şehrin ihtiyacı iş hayatının durmaksızın devam etmesiyle sağlanabilir. Özellikle malların zamanında teslimi için tüccar çırakları geceleri malları yüklemek ve taşımak için çalışmaktadırlar. Çok büyük bir

⁸⁵ Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 9-18.

⁸⁶ Ahmed Midhat, **Müşahedat, a.g.e.**, s. 182.

ağ ve iş bölümü söz konusudur. *Müşahedat* eserinde Midhat okuyucuya bu iş bölümünden özellikle bahsetmiştir.⁸⁷

Müşahedat'da İstanbul'daki iktisadi faaliyetlerin arka planını ve iş işleyişinin bir kısmını detaylarla okuyucuya aktarmıştır. Buna göre bezelye, taze fasulye, bakla gibi mallar akşam üzeri küfelere konup bahçıvanlar tarafından beygirlerle Beykoz'daki Hünkar iskelesine getirilmektedir. Bu noktada gündüz uyuyan işçiler devreye girer ve malları kayıkla İstanbul'a taşırlar. Fiyatlar Eminönü'ndeki piyasaya göre belirlenmektedir. Hikayede geçen diyaloglara göre Eminönü piyasasının kötü gidişatı sebze ve meyvelerin ucuz satılmasına neden olmaktadır. Toptancı yani madrabazların bahçıvanlardan daha çok kazandığı gözlenmektedir. Çünkü toptancılar satacakları malları yerinden alıp getirip satmaktadırlar. Bahçıvanların ise taşıma ve yol masrafları sebebiyle kazançlarını kaybettiği görülmektedir.⁸⁸

Kayıkçılar her gün malları kayığa yükleyip sabaha kadar Eminönü'ne piyasaya götürürler. Tüm bu çaba ve işleyiş İstanbul'un ihtiyacını zamanında temin edebilmek içindir. Mallar yalnızca Beykoz'dan değil başka yerlerden de taşınabilmekte, hepsi Eminönü'nde Yeni Cami civarına bırakılmaktadır. Dönemde ayrıca Pul Rüşumu vergisinin varlığı, yalnız şehre giren yeni mallardan değil, bir belediyeden diğerine taşınan mallara da vergi ödenmesine neden olmaktadır. Vergi ödendikten sonra küfe ve sandıkların üzerine burada pul yapıştırılmaktadır. Sebze meyve getiren kayıkçıların taşınabilir eşya mağazası ile köprü arasındaki iskelede durma hakları olmadıklarından yüklerini boşalttıkları gibi oradan uzaklaşmaları gerekmektedir. Eminönü önemli bir iş merkezi ve piyasadır. Taşınabilir kıymetli eşya mağazası, işportacılar ve sebze meyve çarşısı burada bulunmaktadır. Bunun yanında seyyar berberlerden seyyar kahvecilere her türlü iş kolu mevcuttur. Meyve çarşısı ise Sirkeci iskelesine doğru konumlanmıştır. Çarşıda mesai saati 17.30'a kadardır ve Cuma günleri tatildir. Bunun yanında Yahudilerin ve gazetelerin tatili Cumartesi'dir. Yani her iş kolu ve dinin kendine ait çalışma günleri mevcuttur.⁸⁹

⁸⁷ A.e., s. 81-83.

⁸⁸ A.e., s. 76-80.

⁸⁹ A.e., s. 80-99.

İstanbul'da ticaretin ve memuriyetin dışında sandalcılık, hamallık, küfecilik, imamecilik, kahvecilik ve tulumbacılık gibi iş kolları mevcuttur.

Ahmed Midhat birçok eserinde ülkedeki çalışma hayatına değinse de Avrupa'da yaşanan hızlı dönüşüm ve sanayileşmeyi geriden takip ettiği için Osmanlı İmparatorluğu'nda geç dönemde dahi diğer ülkelerdeki gibi fabrikalarda çalışan yoğun bir işçi kitlesinin olmaması nedeniyle eserlerinden bu konu hakkında geniş bilgi alabilmek mümkün değildir. Bunun yanında Osmanlı'da her mesleğin loncası bulunmakta ve kayıkçı ya da hamal gibi her meslek grubundan insanlar bu loncalara bağlı olduğu görülmektedir.⁹⁰

Midhat'a göre Sanayi Devriminden sonra dünyada çocuk işçilerin sayısında bir artış olduğu gözlenmektedir. Her ne kadar Sanayi Devriminden sonra Avrupa ile birebir paralel süreçlerden geçmese de Osmanlı İmparatorluğu'nda da çocuk işçiler mevcuttur. 1870'li yıllarda Galata taraflarında Çubukçular çarşısı ve Lüleçiler esnafında çocuk işçiler çalıştırılmaktadır. Bu işçilerin yaşları 5'e kadar düşmektedir.⁹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların iş gücüne katılımlarının Avrupa'ya kıyasla oldukça az olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kadınların kendi evlerinde çamaşırcılık gibi işler yapmalarının yanında başkalarının hanelerinde de çeşitli ev işlerinde çalıştığı gözlenmektedir.⁹² Bunun haricinde Fransızca veya piyano gibi konularda dersler veren Osmanlı kadınları ve ülkeye dışarıdan gelen ve hanelerde muallim olarak çalışan kadınlar da mevcuttur.⁹³

Midhat eserlerinde kölelik konusuna da sıklıkla değinmiştir. Osmanlı'da cariyelik ve kölelik diğer ülkelerde bilindiğinden oldukça farklıdır. Hemen her evde

⁹⁰ Ahmed Midhat, **Dünyaya İkinci Geliş Ya da İstanbul'da Neler Olmuş, a.g.e.**, s. 69.

⁹¹ Ahmed Midhat, **Hüseyin Fellah, a.g.e.**, s. 3.

⁹² Ahmed Midhat, **Paris'te Bir Türk, a.g.e.**, s. 519-532.

⁹³ Ahmed Midhat, **Mesail-i Muğlaka, a.g.e.**, s. 149- 151.

Gürcü, Arap ya da Çerkez cariyelere çok sık rastlanmaktadır, fakat konumları dünyadaki diğer kölelerden farklıdır.⁹⁴

Midhat Osmanlı İmparatorluğu'nda esaretin ve köleliğin olumlu yönlerinden romanlarında fazlaca bahsetmiştir. Köleliğin en büyük avantajı kadınları zor durumlardan ve yoksulluktan korumasıdır. Osmanlı'da cariyelerin hayatı birçok Beyoğlu kadınıyla neredeyse aynıdır. Avrupa'daki beslemelik ve Osmanlı'daki cariyelik olgularını karşılaştırıp farklarına vurgu yapar. Örneğin beslemelik sisteminde Adalardan ya da başka bölgelerden İstanbul'a gelen Rum kızlar besleme olarak bazı hanelerde 3-4 sene kalırlar. Fakat daha sonra evden ayrıldıklarında adeta ortada kalarak kötü yollara düştükleri görüşmüştür. Halbuki Osmanlı'da cariye olan birisi ömür boyu o hanede kalabilmektedir.⁹⁵

Dönemde esir fiyatları şu şekilde değişmektedir: zayıf görünümlü genç bir Çerkez cariyenin fiyatı 100 altındır,⁹⁶ donanımlı ve sağlıklı bir cariyenin fiyatı ise 1500 Osmanlı Lirasına kadar çıkabilmektedir.⁹⁷ Esaret isimli eserde 8-9 yaşlarında ve okuma yazmayı bilen kız çocuğu esir için 250 lira veren Zeynel, erkek ve yetim olan 11-12 yaşındaki bir köleyi ise 120 liraya almıştır.⁹⁸ Bunun yanında çok iyi cariyelere en fazla 600 lira ödenir ve bu cariyeler hane içinde hizmete verilmemektedir. Hizmete verilecek halayıklara ise 150-200 lira ödenmektedir.⁹⁹

Midhat toplumda ilerlemeyi tüccarından memuruna, gazetecisinden polisine kadar herkesin işini aşkla ve doğru yapmasına bağlamaktadır. Yazar bu düşüncesini okuyucuya *Esrar-ı Cinayat* isimli romanıyla oldukça başarılı bir şekilde aktarır. Bir cinayeti konu alan romanda cinayet her ne kadar zor olsa da işini iyi yapan Osmanlı gazetecisi ve polis müfettişi sayesinde çözülmüştür. Eserdeki vaka adalet alanındaki ıslahatlardan önceki dönemde meydana gelmiştir. Osman Sabri Efendi karakteri de adalet sistemindeki boşluklara rağmen mesleğine ve devletine olan hizmet aşkıyla

⁹⁴ Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 114.

⁹⁵ Ahmed Midhat, **Müşahedat, a.g.e.**, s. 164-166.

⁹⁶ **A.e.**, s. 25.

⁹⁷ Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 75.

⁹⁸ Ahmed Midhat, **Esaret**, Yay. Haz.: Hüseyin Alacatlı, Ankara, Akçağ, 2014, s. 19.

⁹⁹ Ahmed Midhat, **Eski Mektuplar, a.g.e.**, s. 173.

cinayeti başarıyla çözmüştür.¹⁰⁰ Her ne kadar yapılan ıslahatlar önemli olsa da bir ülkede adaletin sağlanması ve ilerlemenin olabilmesi için ilk şart memurların işini sevmesi ve kendini devletin iyiliğine adanmış olmasıdır. Memuriyette çalışan insanların öncelikle bulunduğu makama saygı duyması gerekir. Ne yazık ki Osmanlı'daki memur zihniyetinde Osman Sabri gibi işini seven insanlara çok az rastlanır.¹⁰¹

3.3.4. Ücretler

Bu kısımda Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli meslek gruplarında çalışanların aylık, haftalık ya da saatlik ücretleri, memurlar ile serbest meslek sahiplerinin kazançları arasındaki farkı ya da hangi meslek grubunun daha çok kazandığı gibi meseleler Midhat'ın romanları üzerinden değerlendirilecektir.

Felatun Bey ile Rakım Efendi eserinde Felatun Bey'in Anadolu'dan gelen uşağının aylık kazancı 100 kuruştur.¹⁰² Oldukça varlıklı bir kilise müdürü olan Hamparson Ağa'nın yanında hizmetçi olarak çalışan Mariyanko'nun aylık maaşı ise 200 kuruştur.¹⁰³ Görüldüğü üzere evlerde çalışan hizmetlilerin ortalama geliri 100-200 kuruş arası değişmektedir. Ortaokul mezunu olan Rakım Efendi memur olarak Dışişleri kaleminde işe girdiğinde maaşı 20 yaşına kadar aylık 150 kuruştur.¹⁰⁴ Bir uşağın aylık kazancının 100-200 kuruş olduğu değerlendirildiğinde, bu ücretin 20 yaşında bir memur için oldukça düşük bir tutar olduğu gözlenebilmektedir. Memuriyetin yanında, sonrasında arzuhalcilik ve tercümanlık da yapmaya başlayan Rakım sıkı çalışmasının sonucunda seneler içerisinde aylık gelirini 29 liraya çıkarmıştır. Bu örnekten anlaşılacağı üzere donanımlı insanların çaba göstererek gelirini artırmaları mümkündür ve geçinmenin kaynağı memuriyet, soyluluk ya da zenginlik değildir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Ahmed Midhat, **Esrar-ı Cinayat, a.g.e.**, s. 24.

¹⁰¹ **A.e.**, s. 220.

¹⁰² Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 15.

¹⁰³ Ahmed Midhat, **Karnaval, a.g.e.**, s. 270.

¹⁰⁴ Ahmed Midhati, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 21.

¹⁰⁵ **A.e.**, s. 22-30.

Müşahedat romanına göre 19. yüzyılın son yıllarında bir Mülkiye memurunun aylık maaşı 700-800 kuruş arası değişmektedir.¹⁰⁶ *Vah* isimli romanda ise Maliye Nezaretinde 20 senedir memur olan Necati Bey'in maaşı 700-800 kuruş arasında olup geçimine ancak yeter.¹⁰⁷ Midhat geçim şartları düşünüldüğünde bu miktarın ortalama gibi gözüke de Osmanlı memurlarında bir aç gözlülük ve memnuniyetsizlik olduğunu ifade eder.¹⁰⁸

Memur ücretleri değerlendirildiğinde incelenen eserler arasında belki de en yüksek maaş Devlet Hazine Dairelerinden birinde sandık emini olarak çalışan kişinin aylık 3000 kuruşluk maaşı¹⁰⁹ ve İzmir'deki bir dairenin başkanı olan Muhsin Bey'in 45 liralık maaşdır.¹¹⁰ Bir dairedeki ortalama bir memurun maaşının 700-800 kuruş olduğu düşünüldüğünde memur ücretlerinde adaletsiz bir dağılım olduğu söylenebilmektedir. Bunun yanında üst düzey memurlara arpalık denen ek ödemeler de yapılmaktadır.¹¹¹

3.3.5. Para ve Fiyatlar

Ahmed Midhat'ın yaşadığı dönem Osmanlı para sistemi ve finansı açısından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Mali kriz nedeniyle para değerinde düşmeler yaşandığı gibi, kağıt para kaimenin piyasada tutunmakta zorlandığı, madeni ve ufak paralar açısından piyasada sıkıntılar çekildiği görülmektedir. Bu ortamda paranın değerinde düşüşler ve hızlı değişimler yaşanırken, enflasyonla birlikte hayat pahalılığının artması da ücret ve maaşlar ile halkın satın alma gücünü azaltmaktadır. Tüm bu sıkıntıları kendi yaşamıyla da gözlemleyen Midhat, toplumun sosyal ve ekonomik açıdan her sorunu için olduğu gibi, romanlarında para ve fiyat konuları üzerinde de durmuştur.

¹⁰⁶ Ahmed Midhat, **Müşahedat**, a.g.e., s. 192.

¹⁰⁷ Ahmed Midhat, **Vah**, a.g.e., s. 31.

¹⁰⁸ Ahmed Midhat, **Müşahedat**, a.g.e., s. 335-337.

¹⁰⁹ Ahmed Midhat, **Karnaval**, a.g.e., s. 142.

¹¹⁰ Ahmed Midhat, **Eski Mektuplar**, a.g.e., s. 79.

¹¹¹ Ahmed Midhat, **Çingene**, a.g.e., s. 11.

Felatun bey ile Rakım Efendi¹¹², Henüz 17 Yaşında¹¹³, Dürdane Hanım gibi romanlarında Midhat madeni paralar ve kağıt para kaimelerin değerleri ile karşılıklarına değinir.¹¹⁴ Müşahedat romanında olduğu gibi birçok eserinde Osmanlı parasının yabancı para birimleri karşısındaki değerlilikleri ve mevcut durumlarına dair bilgiler de sunar.¹¹⁵ Kağıt paranın yaygınlaşmasıyla birlikte halkın değişen para tutumuna da değinerek, gerek Osmanlı gerekse Fransa’da varlıklı insanların altın ya da gümüş yerine banknot taşımayı tercih ettiğini belirtir.¹¹⁶

Yine romanlardan o dönemin temel malları ile konaklama gibi giderlerin maliyetlerine ilişkin bilgiler edinilebilmektedir. Örneğin, etin kilosu 8-9 kuruştur.¹¹⁷ Müşahedat romanında Beyoğlu’nda dayalı döşeli bir pansiyon tarzı odada kalan Agavni ve Siyanuş’un yaşadığı konakta aylık barınma ve iki öğün yemek 11-12 liraya denk gelmektedir.¹¹⁸ Bu tarz pansiyonların biraz da pahalı olduğu düşünülürse, İstanbul’da bir insanın aylık geçiminin 7-10 liraya, yani 700-1000 kuruşa karşılık geldiği gözlenebilir. Ek olarak Tatavla Kurtuluş’ta 4 odalı 1 sofalı merdivenli ortalama bir evin kirası ayda 10 mecrediye tutmaktadır. Ağa Camii mevkiinde ise 5 odalı 1 mutfaklı taraça, kuyu ve sarnıçlı bir evin kirası ayda 3 lira etmektedir.¹¹⁹

Beyoğlu içerisinde arabacılar 1 mecrediye ücret alırken¹²⁰ daha uzun mesafe sayılan Beyoğlu’ndan Feriköy’e at arabasıyla yapılan yolculuk 4 Mecidiyedir.¹²¹ Bunun yanında Beyoğlu’nda sıradan bir otelde yatak masrafı 1 mecrediye olup, kahve ve kahvaltıyla toplam maliyet 1 liraya varmaktadır.¹²² Tüm bu fiyatlar Beyoğlu’nun İstanbul’un diğer semtlerinden daha pahalı olduğunu göstermektedir.

¹¹² Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 22.

¹¹³ Ahmed Midhat, **Henüz 17 Yaşında, a.g.e.**, s. 87.

¹¹⁴ Ahmed Midhat, **Dürdane Hanım, a.g.e.**, s. 124.

¹¹⁵ Ahmed Midhat, **Müşahedat, a.g.e.**, s. 204; Ahmed Midhat, **Felatun Bey ile Rakım Efendi, a.g.e.**, s. 94.

¹¹⁶ Ahmed Midhat, **Paris’te Bir Türk, a.g.e.**, s. 380.

¹¹⁷ Ahmed Midhat, **Müşahedat, a.g.e.**, s. 83.

¹¹⁸ **A.e.**, s. 157.

¹¹⁹ Ahmed Midhat, **Henüz 17 Yaşında, a.g.e.**, s. 226.

¹²⁰ **A.e.**, s. 22.

¹²¹ **A.e.**, s. 119.

¹²² **A.e.**, s. 24.

Henüz 17 Yaşında isimli romandan lokanta ve sosyal hayat fiyatlarını öğrenebildiğimiz gibi Kalyopi isimli karakterlerin kıyafete ödediği para üzerinden ortalama giyim kuşam fiyatları hakkında da çıkarım yapılabilir. Orta halli koyu renkli bir fistan 15 Mecidiye iken, potin çamaşır ve şapka ile elbise toplamda 40-45 mecidiye etmektedir.¹²³ Osmanlı İmparatorluğu'nda cerrahi müdahalelerin ve cenaze işlemlerinin de çok ekonomik olmadığı görülmektedir. Kalyopi bıçaklanan kardeşinin cerrahi işlemi ve kurtulamayan kardeşinin ölüm, cenaze, kefen ve mezarlık parası için toplamda 18 lira ödemek mecburiyetinde kalmıştır.¹²⁴

1875 tarihinde yazılan ve 100 sene öncesini yani 1700'lü yılların sonunu konu alan *Hüseyin Fellah* isimli romanda Midhat, paranın zaman içinde değişen değerine değinmektedir. 18. Yüzyılın sonunda bir kişinin 5-6 ay rahatlıkla geçinebileceği para 500 kuruştur. 100 sene öncesinin 500 kuruşunun romanın yazıldığı tarih olan 1800'lü yılların sonunda neredeyse 2700-3000 kuruşa denk geldiğini belirten yazar, 100 sene öncesinin 1 kuruşu ile görülen işin 1800'lü yılların sonuna gelindiğinde 6 kuruşa bile halledilemeyeceğini belirtmektedir.¹²⁵ Aynı şekilde Osmanlı'da olduğu gibi Fransa'da da paranın değeri zamanla hızla azalmıştır. Örneğin 1796-1800 yılları arasındaki 25.000 Frank 100 sene sonrasının 100.000 Frank'ından daha kıymetli hale gelmiş, yani Frank 100 sene içinde 4 kat değersizleşmiştir.¹²⁶

Midhat'ın eserlerinde İstanbul'dan sonra belki de en çok bahsettiği şehrin Paris olması, buradaki sosyo - ekonomik hayatı da inceleyebilmemizi mümkün kılar. *Paris'te Bir Türk* isimli eserde bir süreliğine Paris'e yerleşen Nasuh isimli karakterin yaptığı masraflardan İstanbul ve Paris arasındaki fiyatları kıyaslayabilmemiz mümkündür. Paris'te talebelerin yoğunlukta olduğu bölgede misafirhanede bir oda ayda 25 Frank'tır. İstanbul'da en kötü bir oda ise gecelik 4 Franktır. Buradan da görüleceği üzere Paris İstanbul'a göre oldukça ucuz bir şehirdir. Yemek konusunda

¹²³ A.e., s. 220.

¹²⁴ A.e., s. 140.

¹²⁵ Ahmed Midhat, *Hüseyin Fellah*, a.g.e., s. 316- 319.

¹²⁶ Ahmed Midhat, *Altın Aşıkları*, a.g.e., s. 53.

ise bir adama yetecek kadar biftek 3 kuruştur.¹²⁷ Adam başı 1'er Frank yani 5'er kuruştan oluşan akşam yemeği ise İstanbul'da 10 kuruşa denk gelmektedir. Midhat bu kıyasları et üzerinden yapar çünkü fiyatlar arasındaki farkı en sağlıklı gösteren yöntemin bu olduğunu ifade eder. Bunun yanında Paris'te daha gelişmiş olan bir ulaşım sistemi vardır ve dolayısıyla ücretleri daha uygundur. Nitekim Paris'in bir ucundan diğer ucuna gitmek 30 paraya yani 15 santime mal olmaktadır.¹²⁸

Mesail-i Muğlaka romanında Midhat, erzak masrafının İstanbul ve Paris'te hemen hemen aynı olduğunu belirtmektedir. Paris'in İstanbul'dan pahalı olan tek yönü lüks lokantalar ile süs ve sanattır. Dolayısıyla günde 5-6 Frank kazanan bir işçinin ailesini rahatlıkla geçindirebileceğini ifade eder.¹²⁹ *Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar* romanında ise Avrupa'daki ulaşımın Osmanlı'ya kıyasla görece ucuzluğu ve gelişmişliği üzerinde durur.¹³⁰

3.3.6. Bankacılık ve Finans

Midhat romanlarını Osmanlı'nın son döneminde İstanbul'da birçok yabancı bankanın olduğu bir süreçte yazmıştır. Osmanlı finans alanındaki aktörler açısından önceki yüzyıllara nazaran farklı kurumların öne çıktığı bu dönemde Midhat, karakterlerinin yaşamı ve faaliyetleri üzerinden bankacılık ve finans alanına dair bilgiler de sunmaktadır. Örneğin halkın gelir sağlamak amacıyla kullandıkları bu bankalardan, özellikle de Fransız bankalarından parasına iyi bir faiz alıp gelir elde edebildiğini ifade etmektedir. Özellikle kadınların da uzun vadeli devlet tahviline para yatırma ve aylık kazanç sağlamasının çok sık rastlanan bir durum olduğunu ifade eder. Bu durum Osmanlı kadını açısından mevcut bilgileri aşan bir örnek olarak dikkat çeker. 220 kese akçelik meblağın devlet tahviline verildiğinde getirisinin 9-10 lira olduğunu belirterek alanın ne kadar karlı olduğunu ortaya koyar.¹³¹

¹²⁷ Ahmed Midhat, *Paris'te Bir Türk, a.g.e.*, s. 114-116.

¹²⁸ *A.e.*, s. 369-372.

¹²⁹ Ahmed Midhat, *Mesail-i Muğlaka, a.g.e.*, s. 84-85.

¹³⁰ Ahmed Midhat, *Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar, a.g.e.*, s. 74-78.

¹³¹ Ahmed Midhat, *Müşahadat, a.g.e.*, s. 204.

Midhat'ın romanlarında 19. yüzyılda nakit parayı değerlendirmenin en kolay yolunun konsolideye almak olduğu görülmektedir. Kayıt gibi bir durum söz konusu değildir, böylece halkın nakit parasıyla aldığı konsolidenin taksit zamanı geldiğinde kuponu kesip sarrafindan parasını almak çok kolaydır. Parayı alanın sarrafı tanınması, sarrafın da parayı alanı tanınması gerekmez. Bu nedenle bu durum Osmanlı'da oldukça sık kullanılan bir yöntemdir.¹³² Konsolidenin yanında esham işlemi ile geçinmek de Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın bir durumdur.¹³³

Sarraflar toplum içinde bankacılık işlemlerinde en aktif rol oynayan kişilerdir. Özellikle varlıklı aileler mali işlerinin yönetimi için sarraflarla çalışmaktadırlar. Sarrafların esham, konsolide ve hisse senedi gibi evrakların muhafazası ile taksitlerin istihsal ve teslimiyle ilgilendiği görülmektedir.¹³⁴ Bunun yanında sarraflarla anlaşması olan insanlar onlardan her zaman nakit para alma hakkına sahiptir. Sarraflar bir bakıma günümüzün bankamatikleri gibi ellerinde hazır para bulundurup bu şekilde para kazanmaktadır. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çerçilerden borçlanma da söz konusudur.¹³⁵

Son olarak, tarımla uğraşan ve çiftlik sahibi kişiler de Osmanlı Bankası'ndan faizle borç alabilmektedir. Bu borçlanmalarda faiz oranı %7'dir. Midhat tarımla uğraşan kesim için bu faiz oranının yüksek olduğuna işaret eder.¹³⁶

3.4. İdari Dönüşüm ve Siyasi İstikrarsızlıklar

Osmanlı İmparatorluğu son dönemi aynı zamanda idari ve siyasi alanda hızlı dönüşümlerin yaşandığı, dış ilişkilerin ise değişime uğradığı bir dönemdir. Özellikle Tanzimat döneminden sonra ülkede birçok karışıklık olmuştur. Tanzimat'ın askeriye ve yeniçeri ocağının batırılması maksadıyla olduğunu düşünenler olduğu gibi, ülke için faydalı olduğunu düşünenler de mevcuttur.¹³⁷

¹³² Ahmed Midhat, **Karnaval, a.g.e.**, s. 40.

¹³³ Ahmed Midhat, **Taaffüf, a.g.e.**, s. 42.

¹³⁴ **A.e.**, s. 37.

¹³⁵ Ahmed Midhat, **Henüz 17 yaşında, a.g.e.**, s. 57 ve 227.

¹³⁶ Ahmed Midhat, **Bahtiyarlık, a.g.e.**, s. 107.

¹³⁷ Ahmed Midhat, **Dünyaya İkinci Geliş Ya Da İstanbul'da Neler Olmuş, a.g.e.**, s. 3.

Dünyaya İkinci Geliş Ya da İstanbul'da Neler Olmuş isimli roman Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 19. yüzyılda yaşadığı karışık durum ile kontrol edilemeyen yeniçerileri anlatan önemli bir eserdir.¹³⁸ Ülkenin güvenilmez ortamında herkes birbirinin açığını arar durumdadır. Özellikle hicri 1215 yılından sonra (1800) Tanzimat-ı Askeriye ve Islahat-ı Cedidiye nedeniyle İstanbul'un durumu öncesine göre oldukça değişmiştir. İnsanlar ülkedeki emniyetsizlik nedeniyle birbirlerinin ayaklarını kaydırmak için büyük uğraş göstermektedir. İmparatorlukta herkes sahte meslekler altında casusluk yapmaktadır.¹³⁹ Yeniçerilerin yozlaşmasıyla ülkede ortaya çıkan karışık durum ve Nizam-ı Cedid ordusunun halk üzerinde ortaya çıkardığı etki Midhat'ın bu romanında görülmektedir. Yabancı ülkelerin talimli ordu kullanması sebebiyle Yeniçeri nefretinin gittikçe had safhaya ulaştığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Nizam-ı Cedid ordusu dönemi olan 1806/1807 seneleri ülke içi karışıklık ve huzursuzluğun had safhaya çıktığı dönemdir. İmparatorluk içinde Nizam-ı Cedid yanlıları ve Yeniçeri yanlıları karşı karşıya gelmiştir.¹⁴⁰ Siyasi ve askeri açıdan yaşanan istikrarsızlıklara romanlarında bir tarih kitabı gibi genişçe yer veren Midhat, II. Mahmud'un tahta geçmesiyle güvensizlik ortamının sona erdirilebildiğini belirtir.¹⁴¹

19. Yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem de siyasi açıdan karışık bir süreçtir. Siyasi suçtan dolayı Rodos'a sürgüne gönderilen Midhat birçok eserinde dönemin siyasi çevresine, getirilen yasaklara ve halkın yönetime tepkisine yer vermiştir. Özellikle *Jön Türk* romanı dönemin baskı rejimini oldukça iyi yansıtmaktadır. 1800'lü yılların ikinci yarısında iyice gerginleşen politik ortam yasakların şiddetini artırmıştır. *Jön Türk* romanı karakterlerinden Nurullah'ın bu gergin ortamda başını belaya sokmamak için politikadan nasıl uzak durduğu ve ihtiyatlı davrandığı kitap boyunca işlenmiştir. Yine de Nurullah'ın işlemediği bir suçtan ötürü sürgüne gönderilmesi, Midhat'ın kendisinin de suçsuz yere sürgüne

¹³⁸ A.e., s. 5.

¹³⁹ A.e., s. 20-29.

¹⁴⁰ A.e., s. 67-90.

¹⁴¹ A.e., s. 112.

gönderilmesine gönderme yapar niteliktedir. Midhat bahsi geçen bu baskı rejiminin dozunun ulaştığı seviyeyi Kunut duasının bile zararlı sayılması ile açıklamıştır.¹⁴²

Dönemin karışık ortamını kendi çıkarı için kullananlar da mevcuttur. Siyasi mevkilerini ya da toplumdaki statülerini yükseltmek amacıyla insanların evlerindeki evrak ve belgeleri ihbar eden casuslar sebebiyle toplumda bir güvensizlik vardır. Huzursuzluğun had safhada olduğu ortamda haksız yere suçlananların yanında haksız yere kesesini dolduranlar da mevcuttur. Osmanlı'nın bu döneminde siyasi ortamın olumsuz etkilerinin belki de en büyüğü memurların çalışma şekli ve haksız kazançlarıdır. *Jön Türk* romanında dönemin siyasetçilerin ve memurların mal varlıklarını nasıl ve ne kadar haksızlıkla elde ettiği sıklıkla eleştirilmiştir. Midhat'ın bu eseriyle haksız yere hapse atılanlar ve haksız yere kazanç sağlayanlara karşı toplumun bilinçlenmesini istediği gözlenmektedir. Yazar ayrıca siyasi karışıklık süresince Ermenilere yapılan baskıya da dikkat çekmiştir. Bahsi geçen hafiyelerin Ermenileri tehdit ederek maddi menfaatler sağladıklarını ifade etmiştir. Sürgüne gönderilen kişilerin ellerindeki tüm paraya devlet tarafından el konulması dönemin kısıtlayıcı kurallarına dikkat çeken önemli örneklerden bir diğeridir.¹⁴³

Kendi hayat hikayesini konu alan *Menfa* isimli romanda sürgüne gönderilmesini ve ardında yatan sebepleri anlatan Midhat, ülkede yaşanan karışıklıkların ve Jön Türkler meselesinin asıl nedenini yanlış Batılılaşma ve eğitimsizlikte bulur. Kendisinin tıpkı birçokları gibi haksız yere veliaht şehzadeye bağlı olmak suçuyla mahkum edildiğini belirtip, ülkenin geldiği vaziyetin şiddetini kendi deneyimleriyle yansıtır.¹⁴⁴ Namık Kemal ile yazışmalarında kendini ülkenin durumunun çözümü için çıkar yol aramaya adanmış olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵ 1908 yılında Kanun-i Esasi'nin ilan edilip Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle baskıcı rejim sona ermiş, böylece tüm diğer sürgündekiler gibi *Jön Türk*'ün ana karakteri Nurullah da ancak o zaman İstanbul'a geri dönebilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴² Ahmed Midhat, *Jön Türk*, a.g.e., s. 175-181.

¹⁴³ A.e., s. 201-211.

¹⁴⁴ Ahmed Midhat, *Menfa*, a.g.e., s. 216.

¹⁴⁵ A.e., s. 224.

¹⁴⁶ Ahmed Midhat, *Jön Türk*, a.g.e., s. 258.

3.4.1. Kamu Yönetimi ve Hizmetleri

Midhat romanlarında kamu hizmetleri ve devletin işleyişine ve bu işleyişin gelişimine de sıklıkla yer vermiş, devlet hizmetlerinin yetersiz kaldığı noktalarda eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin *Henüz 17 Yaşında* eserinde İstanbul'da son dönemde belediye çalışmalarının arttığını, geceleri sokaklarda temizlik yapan belediye görevlileri olduğu bilgisini verir.¹⁴⁷ Bunun yanında 1800'lü yılların sonuna gelindiğinde İstanbul'da dükkan ve hanelerin üzerine numaralar da konulmaya başlamıştır.¹⁴⁸ İstanbul'da modernleşme ve nüfus artışı sonrasında konakların küçülüp bahçesiz kalması nedeniyle sokakları yeşillendirme hizmeti de başlamıştır. Yine de Belediye geniş sokaklara ağaçlar dikse de bu ağaçlar bakımsızlık nedeniyle sağ kalmamaktadır. Dolayısıyla belediye hizmetinin Osmanlı'da her ne kadar arttığı söylene de, İstanbul gibi bir şehrin ihtiyacını karşılamada yetersiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹

Şehirlerde asayiş sağlama konusunda Osmanlı Avrupa'dan, özellikle de Paris'le karşılaştırıldığında çok geri de değildir, hatta denilebilir ki birçok konuda daha güvenlidir. Paris gerek cinayet gerekse hırsızlıklar bakımından özellikle geceleri İstanbul'a göre daha tehlikelidir. Fransa devleti sokakların güvenliğini sağlamak için sokaklarda sık sık polisler dolaştırırsa da güvenlik tam anlamıyla sağlanamamaktadır.¹⁵⁰

Avrupa'da kilise önüne yeni doğmuş kimsesiz çocuk bırakılması ne yazık ki çok sık karşılaşılan bir durumdur. Son dönemlerde Osmanlı'da da rastlanan bu hadise Midhat'a göre Osmanlı kimliğine hiç yakışmamaktadır. Bu durumun engellenmesi için sığınma evlerinin açılması gerektiğini düşünen Midhat, devletin henüz böyle bir çalışması olmadığını da ekler.¹⁵¹ Midhat'ın romanlarında Osmanlı'da Müslümanların kaldıkları bir yetimhaneye rastlanamasa da Hristiyan çocukların büyüdüğü yetimhaneler bulunmaktadır. Bunlardan biri de Bebek'teki Fransız Soeurs

¹⁴⁷ Ahmed Midhat, *Henüz 17 Yaşında, a.g.e.*, s. 25.

¹⁴⁸ Ahmed Midhat, *Dürdane Hanım, a.g.e.*, s. 1.

¹⁴⁹ Ahmed Midhat, *Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar, a.g.e.*, s. 7.

¹⁵⁰ Ahmed Midhat, *Paris'te Bir Türk, a.g.e.*, s. 343.

¹⁵¹ Ahmed Midhat, *Müşahadat, a.g.e.*, s. 232.

de Charite'dir ve bu gibi kurumlarda kızlar rahibeler tarafından eğitilmektedir.¹⁵² Midhat Osmanlı İmparatorluğu'nda kimsesiz olan ve devlet tarafından da sahip çıkılmayan, papazlar tarafından alınıp sevgi gösterilerek Fransa'ya götürülen Osmanlı çocuklarına da dikkat çeker. Devletin bu konudaki dikkatsiz tavrı sebebiyle Fransa'da asker ya da papaz olmak zorunda kalan küçük Osmanlı çocuklarına rastlanmaktadır.¹⁵³ Devletin bu sebeplerle de sığınma ve koruma evleri açmak konusunda çalışmalara başlaması gerektiğine dikkat çeker.

Sosyal güvenlik ve sosyal yardımlara da değinen Midhat, sipahi eşleri vefat ettikten sonra kadınların devlet tarafından herhangi bir maaşla korunmamasının kamu hizmetleri açısından önemli bir eksiklik olduğunu belirtir.¹⁵⁴ Tüccarlıktan memurluğa atanan *Taaffüf* eserindeki Daniş Bey örneğinde olduğu gibi emekli olan bir kişiye devlet tarafından emekli maaşı bağlanmamasını yaşlılık dönemi için önemli bir sorun olarak nitelendirir.¹⁵⁵ Vefat eden emekli memurların geride kalan ailelerine geçinmek için belli miktar para verildiğini, ancak bunun iki kişinin dahi geçimini sağlayamayacak bir miktar olduğunu belirtir.¹⁵⁶

Özellikle Tanzimat'tan sonra ülkede sosyal güvenlik ve emeklilik konusunda yaşanan gelişmeler ve 1881'de Askeri Tekaüt Sandığının kurulmasından sonra askerlerin de emekli olduktan sonra tekaüt maaşı aldığı görülmektedir.¹⁵⁷ *Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar* isimli eserde Mısır'da asker olarak emekli olan Demir Bey'in emekli maaşının ayda 525 Mısır kuruşu yani 625 İstanbul altın kuruşuna denk geldiği emekli maaşlarına dair gözlenen bilgilerdendir.¹⁵⁸

¹⁵² Ahmed Midhat, **Karnaval, a.g.e.**, s. 54.

¹⁵³ Ahmed Midhat, **Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar, a.g.e.**, s. 298.

¹⁵⁴ Ahmed Midhat, **Hüseyin Fellah, a.g.e.**, s. 224.

¹⁵⁵ Ahmed Midhat, **Taaffüf, a.g.e.**, s. 23.

¹⁵⁶ Ahmed Midhat, **Felsefe-i Zenan, a.g.e.**, s. 9.

¹⁵⁷ Yunus Özger, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl 7, Sayı 30, 2011, s. 8.

¹⁵⁸ Ahmed Midhat, **Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar, a.g.e.**, s. 19.

3.4.2. Osmanlı'dan Dışarıya Bakmak: Midhat'ın Gözünden Yurtdışı

Ahmed Midhat Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının yanı sıra dünyanın çeşitli bölgelerinde geçen hikayeleriyle okuyucuya İmparatorluk dışındaki dünyayı, kültürü ve yaşamı da başarıyla yansıtmıştır. Bu hikayelerden yola çıkarak bir Osmanlı aydınının gözünden aşağıda yurtdışına dair sunulan bilgiler üzerinde duracağız.

3.4.2.1. Avrupa

Osmanlıların Avrupa'da yaşadıkları ve Avrupalıların Türklere bakışlarının nasıl olduğuna dair önemli çıkarımlar yapabileceğimiz *Paris'te Bir Türk* isimli eserin ana karakteri Nasuh, Paris'te Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim almış kültürlü yanını temsil etmektedir. Midhat kendi seyahatlerindeki gözlemlerinden de yola çıkarak Osmanlı'nın bu tarzda ülkesini doğru temsil eden insanlara ihtiyacı olduğunu dile getirir. Bu sebeple de Avrupa'da geçen romanlarında her zaman Osmanlı'yı bir iyi bir de kötü yansıtan karakterleri konu alır. Nasuh'un da Paris'te en büyük mücadelesini Osmanlı'nın ve Müslümanlığın yanlış anlaşılma taraflarını düzeltmekle verdiği gözlenmektedir.¹⁵⁹ Eser boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çok daha akılcı ve modern kurallara sahip olduğunu orada tanıştığı Fransız arkadaşlarına açıklamaya çalışan Nasuh karakteri üzerinden, Midhat esasında okuyucuya da Osmanlı gerçeğini öğretme gayesi içerisindedir.

Midhat İstanbul'un Paris'ten daha pahalı olmasına rağmen Avrupa'da da sanata verilen paranın çokluğuna dikkat çekmektedir. Nasuh'un arkadaşı De La Chaisne'in evinde bulunan tabloların en kötüsü bile 1000 Frank eder ki, Osmanlı'da böyle bir durum söz konusu değildir, Avrupa'da insanlar çiçeğe değil ama çiçeğin resmine çok ciddi paralar ödeyebilmektedir. Bu durum aslında Osmanlı'ya göre Avrupa'nın sanat alanında neden çok daha ileride olduğunu da açıklamaktadır.¹⁶⁰

Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Fransa'da da siyasi karışıklıklar neticesiyle halkın ikiye bölündüğü zamanlar olmuştur. Özellikle Napolyon döneminden sonra

¹⁵⁹ Ahmed Midhat, *Paris'te Bir Türk*, a.g.e., s. 148.

¹⁶⁰ A.e., s. 212.

halk Cumhuriyetçiler ve diğerleri olarak ikiye ayrılmıştır. Nasuh'un çok sıkı Cumhuriyetçi arkadaşı Paul her sözünde Napolyon'u desteklemiş, çıktıkları bir gezide Nasuh'a kendi zevkleri için hesapsızca para harcayan kralları yermiştir. Nasuh arkadaşının bu fikrine katılır, sarayların varlığının ülkeye medeniyet getirmediğini, kralların hesapsız harcamalarının ülkeye hiçbir getirisinin olmayacağını düşündüğünü ifade eder. Okumuş, eğitilmiş bir Osmanlı vatandaşı olan Nasuh Osmanlı'daki düzenin kötü olduğuna ya da Cumhuriyetin özgürlüğü getireceğine inanmaz. Ona göre bir insanın tamamen özgür olmasının imkanı yoktur. Hürriyet her koşulda sınırlıdır ama devletin başındakilerin ülke için en iyisini yapmak zorunda olduğunu düşünür. Nasuh Osmanlı İmparatorluğu'nda Cumhuriyet olmasa da sadrazamın oğlu sadrazam olmaya layık değilse olamaz der. Yani Midhat Osmanlı'da aslında devletin ileri gelenlerinin sadece hakkıyla bunu başarabileceğine dikkat çeker. Bunun sağlanabilmesi için bir ülkede ille de cumhuriyete gerek yoktur diye ekler. Nasuh politikaya daha felsefi gözden yaklaşmaktadır. Ona göre eşitlik ve hürriyet için cumhuriyet olmazsa olmaz değildir, cumhuriyet ya da saltanatta kanunların işlemekte olduğunu düşünür. Önemli olan Osmanlı'nın Padişah tarafından yönetilmesi değil İslam'a göre yönetilmesi ve İslam'a göre kanun çıkarmasıdır der.¹⁶¹

Avrupa'da Osmanlı'ya kıyasla sınıf farklılığı ve soy çok daha fazla önem taşımaktadır. Paris'in kötü mahallelerinde yaşayan kadınlara hiçbir Fransız saygı duymazken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıthane'de yaşayan herhangi bir çingenenin bile daha çok saygı gördüğünü ifade eder. Bu durum neredeyse tüm Avrupa'da hakimdir ve Midhat'a göre bu Avrupalıların bir ayıbıdır.¹⁶² Sınıf ayrımcılığındaki asıl meselenin görgü veya kibarlık değil, para olduğuna dikkat çeker. Avrupa'da özellikle Fransa'da Fransız İhtilalinden sonra eski kibarlar ve yeni kibarlar diye bir ayırım ortaya çıkmıştır. Eski kibarlar sınıfına kontlar ve eski malikane sahipleri girmektedir. Devlet bu kişilerin haklarını ellerinden almış olsa da bir maaş bağlamıştır. Bir de yeni kibarlar vardır ki bunlar Napolyon hükümeti zamanında ona sadakatle hizmet eden ve baron, kont, dük gibi unvanlar edinen

¹⁶¹ A.e., s. 302- 304.

¹⁶² A.e., s. 429.

kesimdir.¹⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nda önceden bir soy sahibi olmayan, örneğin bir kunduracının general olması asla yadırganmaz ama Fransa'da bu durum şaşılacak bir meseledir. Soy ve asalet meselesine Almanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler çok büyük önem verir. Hatta Amerika bile aynı uygulamayı yapar. Amerikalı zengin aileler sırf kızları soy sahibi olsun diye tüm parasını kaybetmiş olan soylu insanlarla evlendirmektedirler.¹⁶⁴ Soy meselesinin önemi en çok Fransa'da ağır basarken, İtalya'da da uzun sürelerden beri asilzadelik unvanı satın alınabilmektedir. Yani yeterli parası olan şahıs ve aileler toplumdaki statüsünü de satın alırlar.¹⁶⁵

Avrupa'da genç yaşta ölümlerin engellenmesine ve tıbbın gelişmesine rağmen nüfusun giderek azaldığı görülmektedir. Özellikle Fransa'da kadınların iş hayatına girmeleri ve çocuk yapmak istememeleri ile erkeklerin miras bölünmesin diye çok çocuktan kaçınmaları Fransa'nın nüfusunu büyük ölçüde etkilemiştir. Almanya'nın durumu Fransa'ya göre daha iyidir çünkü Almanya'daki kadınların aile kurmaya daha pozitif baktığı görülmektedir.¹⁶⁶ Midhat bu durumun Avrupa açısından gelecek dönemde yaratacağı olumsuzluğa daha o zamandan dikkat çeker.

Avrupa'da ulaşım şartları Osmanlı'da olduğundan çok daha iyidir. Osmanlı'da Balkanlara kadar ancak gelen tren yollarının Avrupa'yı tamamen sardığını, trenlerle Paris'ten ya da Almanya'dan Fransa'ya, İsviçre'ye kadar yolculuk yapılabileceğini belirtir.¹⁶⁷

Fransa, Fransız İhtilali'nden sonra dünyada kağıt paraya geçen ilk ülkelerden biridir. Zamanla kağıt paranın gözden düşmesi üzerine Fransa'da varlık tahvili ile altın akçe arasında değer farkı meydana gelmiş, bu fark sürekli inip çıkmıştır. Bu sebeple hükümet Fransa dışındaki mali işlerini altın ve gümüş ile yaparken içerideki işlerini nakit evraklarla yapmıştır. Hükümet altına ihtiyaç duyduğunda kaime,

¹⁶³ Ahmed Midhat, **Mesail-i Muğlaka, a.g.e.**, s. 8.

¹⁶⁴ **A.e.**, s. 8-10.

¹⁶⁵ Ahmed Midhat, **Haydut Montari**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 20.

¹⁶⁶ Ahmed Midhat, **Mesail-i Muğlaka, a.g.e.**, s. 16.

¹⁶⁷ Ahmed Midhat, **Demir Bey Yahut İnkışaf'ı Esrar, a.g.e.**, s. 74.

kaimeye ihtiyaç duyduğunda da altınla işlem yapmaktadır. Fransa'da hükümetin bu alışverişinden çok iyi paralar kazanan memurlar bulunduğu gözlenmektedir.¹⁶⁸

Fransa'da devrim sonrası her ne kadar malikane sistemi kalkmış olsa da bazı malikanelerin senelik getirisinin çok yüksek meblağlarda olması nedeniyle unvanların kalkmasına rağmen malikane sisteminin devam ettiğini belirtir. Bu satın alma işleminde malikanenin son 100 senelik getirisine bakılıp fiyat belirlendiği gözlenmektedir.¹⁶⁹ Bu doğrultuda malikanenin yıllık getirisi belirlenir ve ona göre bir fiyat çıkarılır. Örneğin, senede 100.000 Frank getiren bir malikane 20 seneliğine satılacaksa bedeli 2 milyon Frank etmektedir. Daha sonraları Fransa, malikanelerin satışında yeni bir yöntem geçmiştir. Bu yöntem göre malikane sahibine malikane gelirinden ziyade senelik iradı hayat boyu şartıyla verilmektedir. Böylece geliri yüksek olan malikaneleri devlet hesabına devlet kendisi almaktadır. Ömür boyu şartıyla malikanesini satan insanın ne kadar ömrünün kaldığı bu konuda dikkat çeken bir unsurdur, çünkü yaşlı olan senelik daha fazla getiri elde etme hakkına sahip olabilir.¹⁷⁰

Osmanlı ve Avrupa sistemi arasında belirli farklılıkların yanında benzerlikler de bulunmaktadır. III. Napolyon döneminde, yani 1850'li yıllarda askerlik konusunda Fransa ve Osmanlı aynı şartlara sahiptir. Fransa'da askerlik yapmak tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi zorunludur ve kişinin gideceği yer kura ile belirlenir.¹⁷¹ Avrupa'nın genelinde, özellikle de Fransa'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıflar gibi muhtaç kimseler için pek büyük cemiyetler bulunmaktadır. Bu cemiyetler için yardımlar toplanır. Bu cemiyetlerin içinde en büyüğü kilisenin elinde olanlardır.¹⁷² Fakat Midhat bu yardımların muhtaç kimseler için kullanılmadığını ve kiliseyi zenginleştirmekten öteye gitmediğini iddia eder.

¹⁶⁸ Ahmed Midhat, **Altın Aşıkları**, a.g.e., s. 38.

¹⁶⁹ A.e., s. 5-14.

¹⁷⁰ A.e., s. 67-68.

¹⁷¹ Ahmed Midhat, **Cinli Han**, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000, s. 5.

¹⁷² Ahmed Midhat, **Diplomalı Kız**, a.g.e., s. 16.

3.4.2.2. Amerika

Birçok eserinde Avrupa yaşamından ve kültüründen bahsetse de Amerika Midhat için hiç bilinmeyen bir bölgedir. Seyahatnameler ve romanlardan edindiği bilgilerle bunları az sayıdaki Amerika'yı içeren romanlarında okuyucularına aktarmıştır. Aztek uygarlığı, Amerika'daki yerlilerin tapınma adına yaptıkları vahşilikler, yaşayışları, kıta sakinlerinin fiziksel özellikleri ve oradaki Avrupalılar ile ilişkilere kadar geniş bir alanda bilgiler verse de ne yazık ki bunlar yeterli değildir.¹⁷³ Yine de Türk edebiyat tarihinde birçok konuya ilk defa değinen Midhat bu konuda da okuyucusuna katkıda bulunmuştur.

19. ve 20. yüzyılda Avrupa'dan tamamen farklı yeni bir dünya olan Amerika'da en belirgin özellik dinin önemsenmemesidir. Ticarete ve tarımda gittikçe başarılı olan ülke neredeyse tüm dünya ile ticaret yapmaya başlamış, onların ürünlerinin yerini almıştır. Örneğin Amerika'dan Fransa'ya giden mallar Fransa'da yetişenden daha ucuz hale gelmiş, hatta Fransa'nın tarlaya buğday ekmektense ota bırakması neredeyse daha karlı hale gelmiştir. 1880'lerin ortasına kadar Fransa'ya dışardan ithal olunan mallardan çok az gümrük vergisi alınırken, Amerika'nın bu konuda çok başarılı olması Fransa parlamentosu gümrük vergilerini artırma kararı almıştır. Amerika dönemine göre ticarete o kadar başarılıdır ki, Avrupa'ya bir kat et bir kat buz koyarak kokutmadan vapurla et ticareti ve havuzların içinde canlı balık ticareti bile yapabilmektedirler. Amerika'nın tüm dünyadan farklı olan bir diğer yönü de mallarını sergilemeye yani reklama çok önem vermesidir.¹⁷⁴

Midhat Amerika'nın her konuda bu derecelerde başarılı olmasını bilimle uğraşan çok sayıda insanın bulunmasına bağlar. Neredeyse her gün yeni bir icat gerçekleşen Amerika'da bu sebeple işler tüm dünyaya kıyasla daha hızlı ve kolay ilerlemektedir. Bu icatlar sayesinde her geçen gün önceden çok önemli olan bir mal değersizleşmekte ve daha az kullanılmaktadır. Örneğin 1890'larda petrol giderek öne

¹⁷³ Ahmed Midhat, **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemi**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andi, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 52.

¹⁷⁴ Ahmed Midhat, **Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları**, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andi, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002, s. 10-11.

çıkmağa başlamış ve mum kullanımı neredeyse tamamen yok olmuştur.¹⁷⁵ 1864 senesinde Amerikalıların petrol gazı satışından milyonlar kazanması üzerine Avrupalılar onlarla rekabet edebilmek için Rusların henüz çok az istifade ettikleri Batum ve Hazar Denizi çevresini işletme arzusunda bulunmuşlardır.¹⁷⁶ Midhat'a göre Amerikalılar için bilime önem vermelerinin yanında aile, evlilik ve ahlak kavramları ise Avrupa'ya, özellikle de Paris'e göre çok daha kuvvetlidir.¹⁷⁷



¹⁷⁵ **A.e.**, s. 18.

¹⁷⁶ Ahmed Midhat, **Gürcü Kızı Yahut İntikam**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003, s. 14.

¹⁷⁷ Ahmed Midhat, **Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları**, **a.g.e.**, s. 57.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı edebiyatın iktisat bilimine olan tamamlayıcı etkisi doğrultusunda Türk romanının önemli ismi Ahmed Midhat Efendi'nin romanları üzerinden geç dönem Osmanlı sosyo-ekonomik hayatı ve değişen toplum yapısını anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda öncelikle iktisat biliminin bilimler içerisindeki yeri ve yöntemi açıklanmış, diğer disiplinlerle, özellikle de edebiyatla olan ilişkisinin iktisadi analizlerde ne derece tamamlayıcı olduğu tartışılmıştır. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda dönemin hakim iktisadi düşüncesi ve ekonomik durumunu anlayabilmek üzere Ahmed Midhat'ın iktisat ile ilgili yazdığı eserler incelenmiştir. Son olarak Ahmed Midhat'ın belirli romanları ışığında dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı anlaşılmasına çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde bir iktisat tarihi çalışmasında edebiyattan ne derece yararlanılabileceğinin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için iki disiplinin kendine has ve birbirleriyle ilişkili özellikleri açıklanmıştır. Birinci bölümde ulaşılan sonuçlar iktisadın zamanla matematikselleşmesinin onu asıl ilgilendiği konu olan insandan ve toplumdaki uzaklaştırdığını göstermektedir. Matematiğin iktisadi analize varmada kullanılan bir yöntem olmaktan uzaklaşp, pozitifleşme ve kesinleşme amacıyla iktisadın sosyal boyutunu soyutlayacak şekilde yoğun kullanımı iktisadi çalışmaların aranan cevapları bulmada yetersiz kalmasına neden olmuştur. Zamanla bu hakim düşüncenin çeşitli çevreler tarafından eleştirilmesi üzerine iktisat araştırmalarında diğer sosyal bilimlerin tamamlayıcı etkisinden daha sık yararlanılmaya başlanmış, “rasyonel birey” gibi hakim iktisadi varsayımların zaman, ahlak gibi unsurlarla değişebileceği sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda iktisadın faydalanabileceği diğer bir çalışma alanı olarak edebiyat ön plana çıkmaktadır. Edebiyat bir sanat dalı olarak bilim gibi gerçekleri ortaya koyma peşinde koşmasa da, ideale varma doğrultusunda iktisatla oldukça benzer noktalardadır. Edebiyat her ne kadar eser sahibinin özneliği ile meydana gelmiş olsa da, yazarın bulunduğu toplumun izlerini ve tarihin gerçeklerini tartışmaktan uzaklaşmamaktadır. Barındırdığı estetik unsurlar edebiyatı gerçeği kesin bir şekilde ortaya koyma çabasında olan bilimden tam anlamıyla ayırmamaktadır.

Nitekim değişen dünya ile birlikte edebiyat akımları da etkilenmiş, bilimdeki pozitifleşme adeta edebiyat eserlerine de yansımıştır. Ele aldığımız dönemde yazılan birçok eser realizm akımının da etkisiyle toplumda giderek önemli hale gelen iktisadi hayatın aynası halindedir. Bu nedenlerle edebiyat bir arşiv belgesi kesinliğinde olmasa da dönemin sosyo-ekonomik yapısını yansıtmada bütüncül bir çerçeve sunarak önemli katkıda bulunabilmektedir.

İkinci bölümde çalışmanın asıl amacı olan son dönem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının değerlendirilmesini daha sağlam temellere oturtabilmek amacıyla ülkenin ekonomik vaziyeti üzerinde durulmuştur. Ayrıca ülkeyi yönlendiren iktisadi düşüncenin ve öne çıkan iktisatçıların görüşlerinin anlaşılmasını sağlamak için Ahmed Midhat'ın iktisat alanında yazdığı eserler değerlendirilmiş, yazarın iktisadi duruş ve düşünceleri ülkede uygulanan iktisat politikalarıyla karşılaştırılmıştır. Toplumların kalkınması için iktisat biliminin gücüne inanan Ahmed Midhat, Osmanlı için büyük önem taşıyan bir yazardır. Midhat'ın yazar kimliğinin yanında dikkat çekilmesi gereken diğer özelliği eğitici yönüdür. İmparatorluğun birçok bölgesinde yaşayıp iyi analizler yapabilme şansı yakalamış, çalışkanlığı ve meraklılığıyla yayın hayatı boyunca hemen her konuda edindiği bilgileri halka basit bir dille aktarma ve halkı eğitime isteğinde olmuştur. Onun bu tutumu çok sayıda ve çeşitli konularda eserler vermesine, dönemin yapısını bütüncül olarak anlamada önemli bir kaynak haline gelmesine imkan sağlamıştır. Midhat ülkenin içinde bulunduğu vaziyetten Ekonomi Politik ilmiyle kurtulacağına tam olarak inanmaktadır. Bu sebeple bu bilimin halk tarafından daha iyi anlaşılması ve öneminin kavranması için dört sayıda iktisadi esere imza atmıştır. Bunlar *Sevda-yı Say-ü Amel*, *Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai*, *Ekonomi Politik* ve *Hallü'l-Ukad*'dir. İktisat bilimi, serbest girişim, uzmanlaşma ve iş bölümünün önemini halkın tüm kesimine yaymayı hedefleyen Midhat, çalışmanın, sermayeleri yatırıma dönüştürmenin, teşviklerin ve makineleşmenin iktisadi büyümede ne denli önemli olduğuna da vurgu yapmıştır. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sarsıntıyı ticaretin yabancıların elinde olmasına bağlamış, ülkede öğretilen iktisadın Osmanlı şartları açısından yanlış olduğunu vurgulamıştır. Her ülke gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da kendine has bir ülke olduğunu, dolayısıyla Avrupa'nın

genelinde uygulanan bir iktisat politikasının etkinsiz olacağına dikkat çekmiştir. Korumacı bir iktisat politikasına inanan Midhat, dönemin liberal görüşlü iktisatçıları da eleştirmiştir. Eğitimin önemine de vurgu yaparak daha profesyonel ticaret yapılması gerektiğini ileri sürmüş, düşünce ve görüşlerini tarihte ülkelerini ekonomik başarıya ulaştıran kişi ve uygulamalarıyla örneklendirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun da kendine has bir politika izlediğinde başarıya ulaşacağını ifade etmiştir.

Çalışmanın son bölümünde, edebiyatın iktisat tarihiyle olan tamamlayıcı ilişkisi doğrultusunda Ahmed Midhat'ın seçili romanları üzerinden dönemin sosyo-ekonomik yapısı incelenmiş, Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma yolundayken toplumda saptadığı bazı eksiklik ve yanlışlıklar değerlendirilmiştir. Ele alınan romanlar üzerinden dönemin belki de en önemli meselesinin Batılılaşma olduğu söylenebilir. Midhat'a göre Osmanlı İmparatorluğu modernleşmeyi yanlış anlamış ve yanlış uygulamıştır. Her ülkenin kendi şartları doğrultusunda özgün bir tutum sergilemesi gerektiğini düşünen Midhat, batıdakiyle birebir uygulanan bir modernleşmenin Osmanlı'yı ilerlemeden çok özentiliğe ittiğine dikkat çekmiştir. Alafrangalık ve alaturkalık arasında çelişki yaşayan ve tepeden inen bir dizi değişikliği tam olarak benimseyemeyen kesim toplumun geri kalanını, hatta ülkenin iktisadi duruşunu ve ekonomik meselelerini de etkilemiştir. Çalışmadan lüks tüketime yönelim ülkeyi ekonomik olarak geliştirmekten ziyade geriye götürmüştür. Midhat modernleşmenin önemine inanmaktadır ve eğitim, kadınların iş yaşamına katılması ve sanayileşme gibi çeşitli konularda değişikliğin olması gerektiğini belirtir. Önemli olan Osmanlı halkının bunu kendi kültür ve duruşuna göre uygulamasıdır.

İktisat biliminin önemine olan inancıyla Midhat yalnız iktisadi metinlerinde değil romanlarında da ticaretin, çalışmanın ve serbest girişimin önemini vurgulamıştır. Böylece halkın her kesimine hitap etmeyi amaçlamıştır. Midhat'ın birçok eserinde sıklıkla yansıttığı bir diğer önemli mesele de ülkedeki memur zihniyettir. Çalışma aşkına büyük önem veren Midhat'a göre ülkedeki belli bir kesim, ülkenin geleceğinde önemli katkısı olacak sermayeyi oluşturabilmek için

üretmek ve yaratmak yerine memuriyete, dolayısıyla tembelliğe yönelmektedir. Bu tutum ticaretin gelişmesinde, dolayısıyla ülkenin zenginleşmesinde büyük engel olarak ortaya çıkmaktadır. Bu düşünceleri nedeniyle Midhat birçok eserinde okuyucuya ders vermek amacıyla lüks ve özentili tüketim meyilli memurları kötü örnek olarak gösterirken, sıfırdan başlayıp üreten, yaratan, ticaretle ülkesine zenginlik getirip tasarruf eden karakterleri iyi örnek olarak göstermiştir.

Ahmed Midhat meraklı tabiatı sebebiyle yaşamı boyunca kendini öğrenmeye adanmış, araştırmaları neticesinde hiç gitmediği ülkeleri orada yaşamışçasına romanlarında başarıyla yansıtmıştır. Bu özelliği sayesinde okuyucuya dünyayı ve diğer toplumları tanıma, bizlere de dönemin Osmanlısıyla Avrupa'yı kıyaslama ve değerlendirme imkanı sunmuştur. Midhat'ın çoğu romanının İstanbul'da geçmesi, bizlere başkent gerek sosyal ve kültürel hayatını gerekse ekonomik hayatını yakından tanıma imkanı sağlamaktadır. Birçok milletten insanın yaşadığı İstanbul'un özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru kültürel anlamda oldukça geliştiği gözlenmektedir. Eserlerinde kırsaldaki yaşama da değinen Midhat ülkedeki ekonomik büyümenin tarımdan, dolayısıyla da kırsaldan olacağına dikkat çekmiştir.

Kendisi de önemli bir eğitmen olan Ahmed Midhat'ın eserlerinde sıklıkla üzerinde durduğu bir diğer mesele ülkedeki eğitim sistemidir. Özellikle Tanzimat döneminde eğitim sisteminde yaşanan değişikliklerden sonra ülkedeki eğitim sistemini detaylarıyla aktarmıştır. Okuma yazma oranının kırsalda düşük olduğu ülkede yeni açılan okulların ve değişen müfredat ile sistemin olumlu yönlerini çoğu eserinde ele alan Midhat, ayrıca bu değişimler sayesinde kız öğrencilerin de eğitime devam edebileceğine dikkat çekmiştir. Kadınların iş ve aile hayatına katılmalarında ve toplumda söz sahibi olmalarındaki önemine vurgu yapmasıyla dönemine göre oldukça modern düşüncelerde olduğu birçok eserinde görülmektedir. Bir kadının çalışmasa bile eğitilmiş olduğunda daha iyi bir eş olabileceğini ve daha iyi bir aile kuracağını ifade ederek, kız çocuklarının eğitiminin önündeki çeşitli engelleri eleştirmiştir. Kadınların iş gücüne katılımı, sosyal hayatta daha fazla yer alması gibi konular, Avrupa tarihi ile karşılaştırmalı

olarak Midhat'ın romanlarında yer bulmaktadır. Eserler incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili dikkat çeken bir diğer önemli mesele de ülkede Avrupa'ya kıyasla daha az sayıda işçi olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu kapitalizmi diğer ülkeler ile paralel yaşayamamış, onlarla aynı meseleleri paylaşamamıştır. Dolayısıyla romanlarda işçi kesimi ve işçi problemlerinin geniş yer tutmadığı gözlenmektedir.

Ülkedeki siyasi istikrarsızlığın ekonomik gelişme önündeki olumsuz etkisinden de bahseden Midhat, idari dönüşümde yaşanan siyasi problemlerin ülkede yozlaşmaya neden olduğuna ve memurların çalışma şekli ile haksız kazançlarına dikkat çeker. Ayrıca İmparatorluğu şehircilik ve çeşitli kamu hizmetleri konularında Avrupa'nın diğer ülkeleriyle kıyaslayarak eksik gördüğü noktaları eleştirir. Ülke kaynaklarının dikkatsizce harcanmasının tehlikelerine sıkça yer verirken, kurtuluş ve gelişmeyi yalnızca üretme ve çalışmada görmektedir. Kadın veya erkek herkesin eğitilmiş olmasına da çokça vurgu yapan yazar, ancak eğitim ve çalışma aşkıyla insanların işlerini iyi yapabileceğini ve ülkelerine faydalı olabileceklerini belirtir.

Edebiyat eserleri gerçek hayattan doğrudan etkilenerek gerçek hayatın estetik bir dille yansıtılmasıyla meydana gelmektedir. Bir sanat eseri olarak yaratıldığı topluma ve insana dair büyük izler taşımaktadır. İnsandan beslenen iktisadi meselelerin ise toplum üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Bu bağlamda iktisadi ve edebi dünya birbirlerinden çeşitli yollarla etkilenmektedir. Yani iktisadi meselelerin toplum üzerindeki etkisi edebiyat eserlerine de yansımaktadır. Bu durumun Türkiye için belki de en önemli örneği Ahmed Midhat'tır. Midhat, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımın çözümünü iktisat biliminde görmüştür ve bu inancını halkın tamamına yayabilmek, onlara toplumun gerçeklerini yansıtıp iyiye doğru yönlendirebilmek amacıyla özellikle romanlarını kullanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akkuç, İbrahim: “Ottoman Modernization and Occidentalism in Ahmet Midhat Efendi’s Novels”
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Alada, A. Dinç: “İktisat Düşüncesinde Felsefi Yaklaşımın Önemi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. LIX, Sayı 2, 2004, s. 1-17.
- Aydın, Derya Güler,
Çınla Akdere: **Edebiyattaki İktisat**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Baloğlu, Burhan: “İktisatın Sosyal Boyutu”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Sayı 29, 2004, s. 99-119.
- Baykal Murat C: “Hukuk- Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 66, Sayı 4, 2008, s. 76-87.
- Becker, William E.,
Michael Watts: “Teaching Methods in U.S. Undergraduate Economics Courses” **The Journal of Economic Education**, C. XXXII, No 3, 2001, pp. 269-279.

- Browne, M. Neil,
J. Kevin Quinn: “Dominant Economic Metaphors and the Postmodern Subversion of the Subject”, **The New Economic Criticism** , Ed. by, Martha Wodmansee, Mark Osteen, London, Taylor&Francis e-Library, 2005, pp. 113-129.
- Camız, Alp: “Ahmet Midhat Efendi’de Muhafazakarlık Düşüncesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014.
- Cankara, Murat: “Ahmet Midhat Efendi ve Beşir Fuat’a Göre Gerçeklik”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Haziran 2004.
- Cantor, Paul A.: “Shelly’s Radicalism: The Poet as Economist”, **Literature and the Economics of Liberty**, Ed. by. Paul A. Cantor, Stephen Cox, Alabama, Ludwig von Mises Institute, 2009, pp. 225-263.
- Catti, Chad,
Marianne Johnson: “Economic Instruction Teaching Economics Using Historical Novels: Jonathan Harr’s *The Lost Painting*”, **The Journal of Economic Education**, Vol XLIII, No 3, 2012, pp. 269-281.

- Cengiz, Emrah: “Toplumsal Değişmeyi Edebiyat Üzerinden Anlamak;”Akçasazın Ağaları”nda Kırsal Yapıda Dönüşüm ve Tarımda Kapitalistleşme Süreci Üzerine”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Çakmak, Yaşar: “Tanzimat Sonrası İktisadi Düşüncede Ahmet Mithat Efendi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Çalık, Ümit, Gökhan Düzü: “İktisat ve Psikoloji”, **Akademik Bakış**, Sayı 18, Ekim-Kasım-Aralık 2009, s. 1-13.
- Çıkla, Selçuk: “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, **Hece**, Yıl 6, Sayı 65/66 67, 2002, s. 11-129.
- De Rosay, Pınar: “Ahmet Midhat Efendi’nin Eserlerinde Batılılaşma”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Doğan, Cem: “Doğu İle Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi’nin Hayatı ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl 17, Sayı 56, 2013, s. 191-216.

Durusoy, Serap: “İktisat Biliminin Yöntemi Neden Sorgulanıyor”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, C.V, No:1, 2008, (Çevrimiçi),<https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/372/265>, 20 Eylül 2016.

Erdölek, Özge: “Başka Bir İktisat Mümkün mü? “Post Otistik İktisat” “, **İktisat Öğrencileri Kongresi**, İzmir, 2012.

Eren, Ercan, Metin Sarfati: **İktisatta Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim, 2011.

Eren, Ercan: “”Yeni” İktisatta Ortak Noktalar”, Drl. Ercan Eren, Metin Sarfati, **İktisatta Yeni Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 13-45.

“Fictional Literature As A Means Of Understanding Economic History”, Porto University, T.y, Y.y, (Çevrimiçi), https://sigarra.up.pt/flup/pt/pub_geral.show_file?pi_gdoc_id=470107, 21 Eylül 2016.

Findley, Carter V.: **Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Findley, Carter: “Ahmet Midhat’ın Sevda-yı Say-ü Amel’i”, **Tarih ve Toplum**, C. XXXIV, Sayı 203, 2000, s. 23-28.

- Genç, Mehmet: **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken, 2014.
- Kahneman, Daniel,
Amos Tversky: “Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk”, **Econometrica**, C. XLVII, Sayı 2, Mart 1979, pp. 263-291.
- Kantemir, Enise: “Gerçeklik”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C VI, Sayı 1, 1973, s. 139-155.
- Kazgan, Gülten: **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.
- Kazgan, Gülten: **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Kılınçoğlu, Deniz T.: “Economic Sensibilities In The Late Ottoman Society: Novels as Reflection and Instrument”, **The Reshaping Of “Ottoman Economic Mind” In The Wake Of Modernity Panel I**, Org. by. Eyüp Özveren, İspanya, 13th Int. Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 2013, s. 18.
- Kılınçoğlu, Deniz T.: “The Political Economy Of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign Of Abdülhamid”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Princeton Üniversitesi, NJ, 2012.

- Korkmaz, Ferhat: “Ahmed Midhat Efendi’nin Romanları ve Romancılığı (1874-1884)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2010.
- Korkmaz, Ferhat: “Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romancıyı Anmak”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Vol 5, No 5, 2012, s. 201-207.
- Kula, Onur Bilge: “Roman- Tarih Bağlantısı: Kurgudan Kaynaklanan Çok Katmanlı Bir İlişki”, (Çevrimiçi), http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/19_cilt/17kula.pdf, 21 Eylül 2016.
- Kurt, Recep: “Realizm Edebiyat Akımından Erken Cumhuriyet Dönemi Köydeki İktisadi ve Sosyal Hayata Bakış”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Makal, Ahmet: “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak Edebiyat”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı 3, İstanbul, 2008, s. 15-43.
- Mardin Şerif: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, s. 618-634.

- Mardin, Şerif: “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Bayılılaşma”, Drl. Mümtaz’er Türköne Tuncay Önder, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, İstanbul, İletişim, 1994 ,s. 21-76.
- Midhat, Ahmed: **Altın Aşıkları**, Yay. Haz.: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Arnavutlar Solyotlar** , Yay Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002.
- Midhat, Ahmed: **Bahtiyarlık**, Yay. Haz.: Murat Cankara v.d., İstanbul, Homer Kitabevi, 2012.
- Midhat, Ahmed: **Ben Neyim? Hikmet-I Maddiyyeye Müdafa’a**, Yay. Haz.: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2012.
- Midhat, Ahmed: **Berlin’de Üç Gün**, Çev. ve Sadeleştiren: Zeynep Oktay, İstanbul, Notos, 2009.
- Midhat, Ahmed: **Cellat**, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Cinli Han**, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Çengi**, Yay. Haz.: Özgür Sinan, İstanbul, Kitapzamanı, 2009.

- Midhat, Ahmed: **Çingene**, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012.
- Midhat, Ahmed: **Demir Bey Yahut İnkişaf'ı Esrar**, Yay Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002.
- Midhat, Ahmed: **Diplomalı Kız**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Dünyaya İkinci Geliş Ya Da İstanbul'da Neler Olmuş**, Yay. Haz: Kazım Yetiş, Necat Birinci, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Dürdane Hanım**, Yay. Haz.: Hüseyin Alacatlı, Ankara, Akçağ, 2005.
- Midhat, Ahmed: **Ekonomi Politik**, Yay. Haz.: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005.
- Midhat, Ahmed: **Esaret**, Yay. Haz.: Hüseyin Alacatlı, Ankara, Akçağ, 2014.
- Midhat, Ahmed: **Eski Mektuplar**, Yay. Haz.: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Esrar-ı Cinayat**, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.

- Midhat, Ahmed: **Felatun Bey İle Rakım Efendi**, Yay. Haz.: Ekrem Aytar, İstanbul, Kitapzamanı, 2011.
- Midhat, Ahmed: **Felsefe-i Zenan**, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012.
- Midhat, Ahmed: **Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları**, Yay Haz.: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002.
- Midhat, Ahmed: **Gönüllü**, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Gürcü Kızı Yahut İntikam**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Hallü'l Ukad**, Yay. Haz.: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005.
- Midhat, Ahmed: **Haydut Montari**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Henüz 17 Yaşında**, Ed.: Pelin Aslan, Rıfat Özçöllü, İstanbul, Kapı Yayınları, 2013.
- Midhat, Ahmed: **Hüseyin Fellah**, Yay. Haz.: Kazım Yetiş, Necat Birinci, M. Fatih Andı Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.

- Midhat, Ahmed: **Jön Türk**, Yay. Haz.: Osman Gündüz, Ankara, Akçağ, 2010.
- Midhat, Ahmed: **Karnaval**, Yay. Haz.: Süleyman Emrah Arlıhan, Ankara, Elips, 2007.
- Midhat, Ahmed: **Menfa**, Yay. Haz.: Handan İnci, İstanbul, Kapı Yayınları, 2013.
- Midhat, Ahmed: **Mesail-i Muğlaka**, Yay. Haz.: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Müşahedat**, Yay. Haz.: Özlem Nemutlu, İstanbul, Özgür Yayınları, 2011.
- Midhat, Ahmed: **Paris'te Bir Türk**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemi**, Yay. Haz.: Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2003.
- Midhat, Ahmed: **Sevda-yı Say-ü Amel**, Ed. Hilmi Uçan, İstanbul, Kitap Dünyası, 2016.
- Midhat, Ahmed: **Taaffüf**, Yay. Haz.: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Midhat, Ahmed: **Teşrik-i Mesai Taksim-i Mesai**, İstanbul, Kırk Anbar Matbaası, 1879.

- Midhat, Ahmed: **Üss-I İnkılap**, Yay. Haz.: İdris Nebi Uysal, İstanbul, Dergah, 2013.
- Midhat, Ahmed: **Vah**, Yay. Haz.: S. Emrah Arlıhan, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2007.
- Midhat, Ahmed: **Yeryüzünde Bir Melek**, Yay. Haz.: Nuri Sağlam, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000.
- Okay, Orhan M.: “Ahmed Midhat”, **İslam Ansiklopedisi**, c II, 1989.
- Okay, Orhan M.: “Ahmet Midhat Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, **Vesikalık**, No 54, 2002, s. 129-136.
- Okay, Orhan M.: **Batı Medeniyetleri Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Okay, Orhan M.: “İktisatta Milli Düşünceye Doğru(İlk Görüşlerin Yüzüncü Yılı)”, **Türk Kültürü**, Yıl XVIII, Sayı 207-208, Ankara, 1980.
- Özdemir, Mehmet: “Edebiyat İle Sosyoloji ve Ekonomi İlişkileri”, **ATO Dergisi**, Sayı 9-10, İstanbul, Eylül- Ekim 1977, s. 29-37.
- Özdemir, Nebi: “Edebiyat ve Ekonomi Kültürel Ekonomik Bir Alan Olarak Edebiyat”, **Milli Folklor**, Yıl 23, Sayı 91, 2011, s. 101-114.

Özel, Mustafa: Arka Kapak Söyleşisi, (Çevrimiçi), Arka Kapak, Sayı 4, Ocak 2016, (Çevrimiçi) <http://www.arkakapak.com/genel/ilk-islami-romanimizi-ilk-batici-romancimiz-yazdi/>, 21 Eylül 2016.

Özel, Mustafa: “Aydınlar Romanlar ve Hakikat”, **Medeniyet Araştırmaları Merkezi Entellektüeller Toplantı Dizisi**, Sayı 9, s. 42-45.

Özel, Mustafa: Düşünce Dergisi Röportajı, Düşünce Dergisi, Sayı 2, T.y. (Çevrimiçi) <http://www.dusuncedergisi.com.tr/dusunce-dergisi/22/mustafa-ozel-ile-roportaj>, 21 Eylül 2016.

Özel, Mustafa: Düşünce Dergisi Sohbetleri, (Çevrimiçi) <http://www.dusuncedergisi.com.tr/dusunce-sohbetleri/47/dusunce-dergisi-sohbetleri-3>, 22 Eylül 2016.

Özel, Mustafa: “Edebiyat, İktisat ve Siyaset Üzerine”, **Dergah Dergisi**, Sayı 47, Ocak 1994, s. 12.

Özel, Mustafa: “Para ve Roman”, **Nihayet Dergisi**, Sayı 16, Nisan 2016, s. 12-14.

- Özger, Yunus: “Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl 7, Sayı 30, 2011, s. 201-237.
- Öztürk, İbrahim H.: “Two Pioneers Of Modern Economic Thought in Japan and The Ottoman Empire: Fukuzawa Yukichi and Ahmet Midhat”, (Çevrimiçi) <http://publications.nichibun.ac.jp/region/d/NSH/series/symp/1998-03-31/s001/s023/pdf/article.pdf> , 14 Ekim 2016.
- Pamuk, Şevket: **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Said, Edward, W: **Culture and Imperialism**, New York, Vintage Books, 1994.
- Sarfati, Metin: “İktisat “Bilimi” Üzerine Tartışma”, **İktisat Dergisi**, Sayı 415, İstanbul, 2001 (Çevrimiçi) <http://metinsarfati.com/iktisat-bilimi-uzerine-tartisma/> , 22 Eylül 2016.
- Sarfati, Metin: “ Rasyonalite ve Neoklasik Kuram”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. XVI, Sayı 57, 2005, s. 103-130.
- Sayar, Ahmed Güner: **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul, Ötüken, 2013.

- Şimşek, Yaşar: “Ahmet Mithat Efendi’nin Jön Türk Romanında Kadına Bakış ve Feminizm Düşüncesi”, **Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C. II, Sayı 4, 2013, s. 138-152.
- Tek, Zeynep: “Ahmet Midhat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm Üzerine”, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Yıl 6, Sayı 12, 2014, s. 237-246.
- Thornton, Sara: “Twisting The Economic Tale: What literature can do that political economy can’t” ,
(Çevrimiçi)
<https://www.ineteconomics.org/uploads/papers/THORNTON.pdf>, 21 Eylül 2016.
- Thornton, Sara: “What Can Economist Learn From Literature”,
Institute For New Economic Thinking Video,
(Çevrimiçi)
<https://www.youtube.com/watch?v=xOVLSPA HBoQ> , 21 Eylül 2016.
- Toprak, Zafer: **Türkiye’de Milli İktisat**, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.
- Uygur, Nermi: **İnsan Açısından Edebiyat**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Ülgen, Erol: “Ahmed Midhat Efendi’de Çalışma Fikri”,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

- Ülgener, Sabri: **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**, Ankara, Mayaş Yayınları, 1983.
- Ülgener, Sabri: **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.
- Watts, Michael: “Economic Insights From and About Literature Drama and Literary Criticism”, **Purdue CIBER Working Papers**, No:33, 2004, (Çevrimiçi) <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=ciberwp>, 21 Eylül 2016.
- Watts, Michael: “How Economics Use Literature and Drama”, **Journal of Economic Education**, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/chwe/austen/watts2002.pdf> , (21 Eylül 2016), pp. 377-386.
- Watts, Michael: “Passages on Entrepreneurship and The Economic Role Of Government From Literature and Drama:A Common Resource”, **Purdue CIBER Working Papers**, No 6, 2004.
- Watts Michael: **The Literary Book Of Economics**, Delaware, ISI Books, 2003.
- Watts, Michael,
Robert F. Smith: “Economics in Literature and Drama”, **The Journal of Economic Education**, Vol. XX, No: 3, 1989, pp. 291-307.

Yay, Turan: “İktisadın Kapsamı ve Yöntemi Üzerine”,
Ekonomik Yaklaşım, C. XVI, Sayı 57, 2005, s.
1-33.

Yazıcı, Hasan: “Edebiyatın Sosyolojisine Toplu Bir Bakış
Sosyolojinin Tanımı ve Diğer Bilimlerle
İlişkisi”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Sayı
39, 2009, s. 41-52.

